

પાલિકાના
 નિર્ણય સંખ્યા ૧૪૨૨ થી ૧૪૨૬
 મંત્રી :
 સેન-સાહિબ-નિ-સા-મંત્રી,
 નિર્ણય : ૧૪૨૨ થી ૧૪૨૬ ની,
 સેન-સાહિબ-નિ-સા-મંત્રી

પાલિકાના આદેશ :

વિ. સં. ૨૦૦૭

ઈ. સ. ૧૯૫૨

સર્વ લોક સ્વાધીન

મુદ્રક :
 રમણલાલ જીવણલાલ
 વ્યવસ્થાપક, સાધના
 રાવપુરા, વડોદરા

શ્રીમદ્ મરોવિજયં જેન સંસ્કૃત પાઠશાળા

અને

શ્રી જેન એપરટર મંડળ.

અ હે સા વા. હા.

ઉપોદ્યાત

નિર્ણયિત પ્રવચન અંગત શ્રીભટ્ટબાલુચંદ્રાગી આચાર્ય-
નિર્ણયિત ગામત પ્રવચનમાં સમાયે છે ૧ :—

“ પ્રવચનપદે સર્વેભિ પદ્યુર્ણે, તેમાં ને પ્રજાપતીય અર્થો છે,
તેને વીરિક્ત કરે છે. તે તેઓ પાળેલા છે અને તે સ્વચ્છુત છે. ”

અંગતમાં પ્રવચન છે પ્રવચના છે : ૧ અવગિયાપ, ૨ અવગિયાપ,
અવગિયાપ સર્વેભિ પદ્યુર્ણે ગામત પ્રવચન, અને અવગિયાપ સર્વેભિ પદ્યુર્ણે
ગામત પ્રવચન. તેમાં સર્વેભિ ગામત પ્રવચનના પદ્યુર્ણે વિભાગ છે : એક
અવગિયાપ સર્વેભિ ને અવગિયાપ ગામત પ્રવચન ગામત પ્રજાપતીય
સર્વેભિ અવગિયાપ ગામત પ્રવચન. તેમાં અવગિયાપના અંગતમાં ગામત
અવગિયાપ છે, અવગિયાપના અંગતમાં ગામત પ્રજાપતીય છે, અને
પ્રજાપતીયના અંગતમાં ગામત મૂલ્યોમાં મૂલ્યોમાં છે, પ્રજાપતીય પદ્યુર્ણે
કરેલા છે પ્રવચન પાળેલા છે, શ્રીભટ્ટના આચાર્યનું કારણ છે : તેથી
તે સ્વચ્છુત પણ કરેલા છે.

“ તે સુખાવર્ણે અવગિયાપ કરે છે. ” તેનું વર્ણન કરતાં
તે ને ગામત પ્રવચન કરેલા છે ૨ :—

“ તથા, નિયમ અને ગામતથી પદ્યુર્ણે ઉપર આદર થયેલા અવગિયાપ
ગામત પ્રવચન અંગત અંગત અંગત ગામત પ્રવચન ગામત પ્રવચન પ્રવચનો
પદ્યુર્ણે પદ્યુર્ણે છે. તેને અંગત પ્રવચનો અવગિયાપ પદ્યુર્ણે અવગિયાપ કરેલા

* સંસ્કૃતપદ્યુર્ણે ગામત, જે ગામત પદ્યુર્ણે ગામત ૧

તે મળત હિંચવરો, ગવગોમનું હવત છે ૨

આવશ્યક સૂત્ર છે જેનાં છ અધ્યયનો છે અને જેનું પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક છે, તે અર્થથી અરિદ્ધતોષકે પ્રદાશિત છે, એ વાત નિર્યુક્તિકાર બગવાન શ્રીભદ્રગાહસ્વામીના વચનોથી આપણે જાણી શકીએ છીએ.

નિર્યુક્તિકાર પછી ઉલ્લેખનીય સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે ભાષ્યકારનું. આવશ્યકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ ઉપર વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યના રચયિતા સમર્થ શાસ્ત્રકાર પુણ્યનામધેય શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, અને તેના ઉપર વિશદ વૃત્તિના રચયિતા મહાધાર-ગચ્છીય આચાર્ય શ્રીહિમચંદ્રસૂરીશ્વરજી છે. અન્યના પ્રારંભમાં બે વૃત્તિકાર દરમાવે છે કે :—

અરણ્યકરણ-ક્રિયા-કલાપરૂપ વૃક્ષના મૂળસમાન સામાયિક આદિ અધ્યયનરવરૂપ અને શ્રુતસ્કંધરૂપ શ્રી આવશ્યકસૂત્ર અર્થથી શ્રી-તીર્થકરેદેવોએ અને સૂત્રથી શ્રીગણધરભગવંતોએ રચેલું છે. એ સૂત્રની અતિશય ગંભીરતા અને સદૃશ સાધુ-શ્રાવકવર્ગની નિત્યની (ક્રિયામાં) ઉપયોગિતા જાણીને ચૈદ્ર પૂર્વધર શ્રીભદ્રગાહસ્વામીએ ‘આભિનિષેધિક્ષણ, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન’ ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથ-રવરૂપ નિર્યુક્તિ રચેલી છે. *

ત્યારબાદ ‘વજ્ર પ્રકારના લોકોત્તર આગમોમાં આવશ્યકસૂત્ર શામાં અવતાર પામે છે?’ તેનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકાર અદ્યપિ સ્વયમેવ દરમાવે છે કે :—

* इह चरणकरणक्रियाकलापतरुमूलकल्पं सामायिकादिषडध्ययनात्मक-
श्रुतस्कंधरूपमावश्यकं तावदर्थतस्तीर्थकरैः, सूत्रतस्तु गणधरैर्विरचितम् ।
अस्य चातीव गम्भीरार्थतां सकलसाधुश्रावकवर्गस्य नित्योपयोगितां च विज्ञाय
चतुर्दशपूर्वधरेण श्रीमद् भद्रबाहुस्वामिना एतद्व्याख्यानरूपा ‘आभिविबोधि
अनाणं सुयनाणं चैव ओहिनाणं च’ इत्यादि प्रसिद्धग्रन्थरूपा निर्युक्तिः कृता ।

“સમભાવ લક્ષણવાળું સામાયિક એ અહીં પ્રથમ અધ્યયન છે. વિંશતિસ્તવ આદિ તેના ૪ બેદ દેવાથી સામાયિકને પ્રથમ-
છે.”*

ચૂર્ણિકાર પંક્તી ટીકાકારોમાં-આવશ્યક ઉપરની વિષમાન ટીકાઓમાં
મ ટીકાકાર નરીકેતું સ્થાન આચાર્યપુંગવ શ્રીહરિભદ્રસૂરી-
જીનું આવે છે. તેઓશ્રી આવશ્યક નિર્ધારિત ગાથા ૭૪૨ ઉપર
૧ કરતાં દરસાવે છે કે :—

‘તીર્થસ્ત્રદેવો કૃતકૃત્ય દેવાથી ‘સામાયિક’ અધ્યયનને તેમજ
ત ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને શા માટે કહે છે? તેનું
પ્રાધાન્ય એ છે, કે ‘તીર્થસ્ત્ર નામકર્મ’ એ પૂર્વે ઉપાર્જન થયું છે, તેને
રે અપાવશું જોઈએ,’ તેમ જ્ઞાણીને શ્રીતીર્થસ્ત્રદેવ સામાયિક અને
ત ચતુર્વિંશતિસ્તવ આદિ અધ્યયનોને કહે છે.+

એ જ વાતને વિશેષાવશ્યકતા ટીકાકાર મહાધારી શ્રીહરિભદ્ર-
જી ત્ર્ય પ્રથમમધ્યયન સામાયિક સમભાવ લક્ષણવાળું, ચતુર્વિંશતિસ્ત-
વોનાં ચ તદ્દ મેદત્વાત પ્રાથમ્યમસ્યેતિ ।

+ “તિથ્યયરોં કિં કારણે, માસઃ સામાયિકે તુ અજ્ઞયણે ।

તિથ્યયરનામગોત્રે, કર્મ મે વેદ્યલ્લે તિ” ॥

આ. નિ. ગાથા—૭૪૨

ટીકા—“તીર્થકરણશીલસ્તીર્થકર, તીર્થ પૂર્વાકે, સ કિં કારણે-કિં
મેત્તે ભાવતે સામાયિકે ત્વધ્યયનં? તુ શબ્દાદન્યાધ્યયનપરિગ્રહઃ, તસ્ય
ત્વત્યત્વાદિતિ હૃદયમ્, અગ્રોચ્યતે—‘તીર્થકરનામગોત્રે, તીર્થકરનામસંજ્ઞ,
ત્રશબ્દઃ સંજ્ઞાયાં, કર્મ મયા વેદિતવ્યમિત્યનેન, કારણેન ભાવતે, ઇતિ
શાયઃ”

રચનાઓ કેવળ મુનિગણને યોગ્ય અને તે પણ અધિકારી અને પાત્ર
 હોવાને યોગ્ય હોઈ શી આવશ્યકમુતનું રચન તેનાથી વધારે વ્યાપક છે;
 કારણ કે તેનો અધિકારી જાળ, બુદ્ધ અને મધ્યમ એ ત્રણે પ્રકારનો વર્ગ
 છે. ત્રણે પ્રકારના વર્ગને તે મૂત્રા નિત્યની ક્રિયામાં ઉપયોગી હોવાથી
 તેનો અભ્યાસ શ્રી જિનાનાવર્તો ચતુર્વિધ સંઘમાં વધારે વ્યાપક અને
 સૌથી પ્રથમ રચન છે, એ સર્વથા સુધટિત છે.

આજે એ ક્ષરિયાદ છે કે—“ પ્રતિક્રમણમૂત્રાનો અભ્યાસ આજના
 વિદ્યાર્થીને નીરસ અને તેની ક્રિયા કંટાળાજારી લાગે છે. તેથી ધાર્મિક
 અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર તથા સુધારો થવો જોઈએ.” આ ક્ષરિયાદ તદ્દન
 સમજણહીનની અને અર્થહીન છે. પ્રતિક્રમણમૂત્રાના રચયિતા શ્રી
 ગણધરભગવંતો છે, તેથી તેઓ તેને કદા પણ નીરસ કે અસ્પ રસવાળા
 જતાવે જ નહિ, તેઓની કૃતિ રસપૂર્ણ જ હોય, તે રસનો આસ્વાદ
 અનુભવવા માટે આપણે પોતે તેને યોગ્ય જનવું જોઈએ—ઉત્તમ રસનો
 આસ્વાદ લેવા માટેના અધિકારી જનવું જોઈએ.

એ અધિકારીપણું જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયને માગે છે. જ્ઞાન ભાષા-
 સંબંધી, મૂત્રરચનાસંબંધી અને અર્થગાંભીર્યસંબંધી હોવું જોઈએ.
 શ્રદ્ધા રચયિતાસંબંધી, રચયિતાના વ્યક્તિત્વ અને ચારિત્રસંબંધી,
 રચયિતાની વિશાલ બુદ્ધિ અને અનંત કરુણાસંબંધી હોવી જોઈએ.

અંગ્રેજી ભાષાના વધુ પડતા આદર અને જાદુમાનથી આજની
 પ્રજાએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનું જ્ઞાન લગભગ ગુમાવ્યું છે. થોડા
 અક્ષરોમાં ઘણા અર્થો સમાવી લેવાની શક્તિ ધરાવનારા મૂત્રા અને તેની
 રચનાશૈલીની શ્રેષ્ઠતાસંબંધી અજ્ઞાનતાના કારણે, ઘણા શબ્દોમાં માત્ર
 થોડો જ અર્થ દેહેનારો એવા અન્ય ધાંચનમાં જ પ્રજાની શક્તિનો આજે
 ઘણો વ્યય થઈ રહ્યો છે. જેના અભ્યાસથી એક જ જાતમાં અનેક
 જાતોનાં કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે એવાં અર્થો અને તરવોથી બરેલાં શાસ્ત્રોને

પણ આવકાર આપવામાં આવેલા નથી. 'સઘળાથે શ્રુતજ્ઞાનનો સાર
ચારિત્ર છે અને સઘળાથે ચારિત્રનો સાર મોક્ષ છે.' જિન-
શાસનનો આ મુદ્દાલેખ છે. જે જાનતી પાછળ ચારિત્રનો હેતુ નથી, તે
જ્ઞાન નહિ, પણ એક પ્રકારનું અજ્ઞાન જ છે, પ્રકાશ નહિ પણ એક
પ્રકારનો અંધકાર જ છે. જે ચારિત્રની પાછળ મોક્ષનું સાધ્ય નથી, તે
ચારિત્ર ચારિત્ર નહિ પણ એક પ્રકારનું કાયદું છે, ગુણ નહિ પણ
ગુણભાસ છે. મોક્ષ એ જ સર્વ પ્રયોગનો પ્રયોગન છે, સર્વ-
સાધ્યનું સાધ્ય છે, મોક્ષનું સાધન છે, માટે જ ચારિત્ર આદરણીય છે.
મોક્ષના સાધનનું સાધન છે, માટે જ જ્ઞાન આદરણીય છે. જ્ઞાન એ
ચારિત્રનું સાધન અને નહિ, અને ચારિત્ર એ મોક્ષનું સાધન અને નહિ,
તો શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ એ બન્ને નિષ્કળ છે, નિરર્થક છે, દાનિદર છે.
એ દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને જ જાનનો અને ક્રિયાનો વિચાર કરવાનો છે.

અનિષ્કમળની ક્રિયા અને તે માટેનું જ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાનના અર્થને
નિર્વર્થક લાગતું હોય તો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો સાચો અર્થ જ નથી, પરંતુ
તત્ત્વજ્ઞાનનો નામે કોઈ વૃદ્ધિ જ જ્ઞાન મેળવવાનો પિપાસુ છે. જે જ્ઞાન
શાસ્ત્રકારોની દૃષ્ટિએ કેવળ જોગરૂપ, પ્રમાદને પોષવારૂપ કે અર્થ-
કારાદિની વૃદ્ધિરૂપ જ બનવાનો મોટો સંભવ છે, અથવા તો તૃપ્તિ તેને
કોઈ પણ આત્મિક પ્રયોગન સિદ્ધ થવાનું નથી જ. શ્રીજિનશાસનમાં
ક્રિયા માટે જ જ્ઞાન છે. ત્યાં ક્રિયાની જરૂર નથી ત્યાં જાનતી જરૂર જ
નથી. દયા માટે જ જ્ઞાન છે. ત્યાં દયાની જરૂર નથી ત્યાં જાનવૃદ્ધિની
જરૂર જ નથી. દયાહીનને જેમ જ્ઞાન અધિક નિર્દય બનાવે છે તેમ
ક્રિયાવિહીનને જ્ઞાન અધિક નિષ્ક્રિય (પ્રમાદી) કે અધિક અસક્રિય
(પાપપરાયણ) બનાવનાર થાય છે.

પ્રથમ જ્ઞાન તે પછી અર્થસા. એ
પહેલું જ્ઞાન તે પછી અર્થસા. એ
પહેલું જ્ઞાન તે પછી અર્થસા. એ

અધિક પ્રુષ્ટ કરવા માટે જ છે. આદર્શ તરીકે મુખ્યપણે સામે રાખવા માટે છે. “દયાને પ્રુષ્ટ બનાવવા માટે જ્ઞાનને મુખ્ય બનાવેા. અદિજ્ઞાને દદ બનાવવા માટે જ્ઞાનને આદર આપેા.” એ એનું નાત્વનું છે. “દયાને કાયમ રાખીને જ્ઞાનને બળવાનું છે, દયાને છોડીને જ્ઞાન બળવાનો ઉપદેશ નથી.” અહીં દયા એ ચારિત્રનું ઉપલક્ષણ છે. એ જ વાત ક્રિયા માટે છે. “ક્રિયાને દકાવવા માટે જ્ઞાન બળેા. ક્રિયા વિના કે ચારિત્ર વિના મોક્ષ છે જ નહિ, માટે એવું જ્ઞાન ખૂબ બળેા કે—જેથી ચારિત્ર અને ક્રિયા સુદૃઢ થાય.” પ્રતિક્રમણની ક્રિયા પણ ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે છે. જેમ ચારિત્ર વિના મોક્ષ નથી તેમ પ્રમાદઅસ્ત અને દોષોથી ભરેલા છવેાને, એ દોષોની વારંવાર શુદ્ધિરૂપ પ્રતિક્રમણ દ્વારા વિના ચારિત્ર પણ છે જ નહિ. જૈન શાસ્ત્રકારોનો એ ભારપૂર્વક ઉપદેશ છે કે “કેવળ ભાવનાથી કે કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનના બળથી દોષ છવેાનો મોક્ષ થયો નથી, થતો નથી, કે થવાનો નથી. સદ્ગતિ કે મોક્ષનો મુખ્ય આધાર જ્ઞાન નહિ પણ ક્રિયા છે. જ્ઞાન તો કેવળ ક્રિયાને ઉત્તેજક તથા શુદ્ધ કરનાર છે. જે જ્ઞાનથી તે કાર્ય ન થઈ શકે તે જ્ઞાન વાંઝાયું છે, નિષ્ફળ છે, અન્યથા છે.”

નિયુક્તિકાર ભગવાન શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી દરમાવે છે કે:—

“શ્રુતજ્ઞાનમાં વર્તતો એવો છવ પણ જો તપ અને સંયમમય યોગોને વહન કરવાને અસમર્થ છે તો તે મોક્ષને પામતો નથી.”

આગળ ચાલનાં તેઓશ્રી દરમાવે છે કે:—

“જ્ઞાનરૂપી નિર્યામક પ્રાપ્ત કરવા છતાં છવરૂપી પોત (નાવ), તપસંયમરૂપી પવન વિના, સંસારસમુદ્રના પારને—મુક્તિસ્થાનને પામી શકતો નથી, સંસાર સાગરને વિગે મનુષ્યભવ આદિ સામગ્રી પામીને, કાંઈક ઉઘેા આપ્યા પછી, ઘણું પણ બાળવા છતાં જો ચારિત્રગુણથી હીન રહ્યા, તો ફરી બૂડી જઈશ. ચારિત્રગુણથી હીનને ઘણું પણ

અધ્યયન તત્ત્વજ્ઞાનના અંથોનું કરાવવું? કે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવું? એ પ્રશ્ન ઘણો વિચારણીય છે. શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં પ્રથમ અધ્યયન મુખ્યત્વે ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોનું કરાવવામાં આવે છે. તેથી વિરુદ્ધ દ્વિગમ્બર સંપ્રદાયમાં (તત્ત્વાર્થસૂત્ર જેમાં મુખ્ય છે એવા) તત્ત્વજ્ઞાનપ્રધાન અંથોનું કરાવવામાં આવે છે. મુક્તિમાર્ગમાં જન્મે ય વસ્તુ ઇષ્ટ હોવા છતાં, એકાકીપણે જન્મે નિષ્ક્રમ છે, એ વાત આપણે ઉપર જોઈ આવી છીએ. હવે જ્યારે ક્રમનો જ વિચાર કરવો છે ત્યારે સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનને મુખ્યતા આપવી કે ક્રિયાને? એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે. સંવિત્, ભવભીરુ અને ગીતાર્થ શ્વેતામ્બર મંદિર્પિઓ પાસે પંચાંગી-સમેત સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો વારસો હોવાથી તેના મન્યનસ્વરૂપ તેઓએ ક્રિયાપ્રધાન સૂત્રોના અધ્યયનનો જ ક્રમ પસંદ કર્યો છે, અને પોતાના અનુયાયીઓનું જીવન તદ્દનુસાર ઘડવાને માટે જ મુખ્ય પ્રયાસ કર્યો છે. એનું પરિણામ આજે પ્રત્યક્ષ રીતે એ જોવા મળે છે કે શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયમાં દોષની શુદ્ધિ માટેની પ્રતિક્રમણરૂપી આવશ્યક ક્રિયા પ્રતિદિન ચાલુ છે. પ્રતિદિન નહિ કરી શકનાર પ્રતિપક્ષ, પ્રતિચાતુર્માસ અને છેવટે પ્રતિવર્ષ એક વાર તો અવશ્ય કરે જ છે. તેથી સંઘવ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે: પાપથી પાછા લેવારૂપી કર્તવ્યનો અમલ કરવા માટેની સમગ્ર સંઘની ધર્મભાવના ટકી રહે છે; સમાન સૂત્રો વડે સૌ કોઈને તે ક્રિયા કરવાની હોવાથી સકલ સંઘ (પછી તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક શ્રાવિકારૂપ હો, અથવા ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ પૂર્વ પશ્ચિમ, ઉત્તર કે દક્ષિણ દેશમાં વસનારો હો, અથવા કાળની અપેક્ષાએ જાળ, વૃદ્ધ, સુવાન કે પ્રૌઢ વયે પહોંચેલો હો, અથવા ભાવની અપેક્ષાએ બહુગુણી, અઘ્યગુણી, મધ્યમગુણી કે સામાન્ય ગુણી હો—સૌ કોઈ) પોતાને લાગેલા દોષોની શુદ્ધિ કરવારૂપ ક્રિયાના આરાધક જનીને સુગતિને સાધવા માટે શક્તિમાન થાય છે. ક્રિયાપ્રધાનતાનો આ મહાન લાભ છે. એવા ક્રિયા-પ્રધાન સંઘમાં જેટલું જ્ઞાન વધતું જાય તેટલું લાભદાયી છે, શણગારરૂપ

‘જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ ।’ એ મૂત્રનું આ તાત્પર્ય છે. જ્ઞાનાભ્યાસ વડે જીવ અને કર્મનો યથાર્થિત સંબંધ સમજાય છે અને તપ અને સંયમરૂપ ક્રિયાભ્યાસ વડે પૂર્વકર્મ ખપે છે, અને આવતાં નવીન કર્મ રોકાય છે. કર્મને પૌદ્ગલિક માનવાં છતાં જોયો તેનો સંબંધ સર્પ કંચુકવત્ (સર્પની ઉપરની કાંચળીની જેવો) કે ચન્દ્રાભ્રવત્ (ચંદ્રની ઉપર વાદળાની જેવો માને છે) અથવા “કર્મ એ પરદ્રવ્ય છે, તેથી જીવને કાંઈ દરી શકે જ નહિ” એવો એકાંતવાદ અંગીકાર કરે છે, તેઓ જૈનમતનો એક અંશ માનવા છતાં અન્ય અંશનો અપલાપ કરે છે, તેથી જૈન નહિ પણ જૈનાભ્યાસ ખતો જાય છે. કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે જે જાતિનો ઉદય થયો તેથી જ, તે જાતિનો ઉદય તેઓથી થઈ જ શકતો નથી. વસ્તુતઃ કર્મ જીવને કેવળ ચડીને જ રહેલાં નથી, પરંતુ પરસ્પર અનુવેધને પામેલાં છે. તેથી કર્મ-પુદ્ગલની અસર તો આવેલો જ થયેલો જ નહિવત્ જરૂરવરૂપ બનેલો છે. એની એ જડતા કેવળ અજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એમ નથી પણ પ્રમાદસ્વરૂપ પણ છે. પ્રમાદ અને અજ્ઞાન એ બંને જ દોષો જીવ ઉપર એવી રીતે ચડી બેઠેલા છે કે જાણે આત્મા તત્સ્વરૂપ બની ગયો છે. તેમાં અજ્ઞાનદોષ કરતાં પણ પ્રમાદદોષનું જોર વધારે છે. અજ્ઞાનથી મુક્ત થયેલા એવા જ્ઞાની પુરુષો પણ પ્રમાદને આધીન થઈ ક્ષણવારમાં નિગોદમાં ચાડ્યા જાય છે, એટલું પ્રમાદનું જોર હોય છે. ગુણસ્થાનકના ક્રમ મુજબ અજ્ઞાનદોષ ચોથા ગુણસ્થાનકે ચાડ્યો જાય છે, જ્યારે પ્રમાદદોષની સત્તા છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક પર્વન્ત રહેલી છે. “જ્યાં મુદ્ધી એ પ્રમાદદોષ રહેલો છે, ત્યાં મુદ્ધી વિરતિધર મુનિઓ પણ એ પ્રમાદદોષ દૂર કરનાર ક્રિયાઓનો આશ્રય ન લે અને માત્ર જ્ઞાનથી કે માત્ર ધ્યાનથી જ મુક્તિ મળી જશે એમ માની લે તો તેઓ પણ સંસારમાં રૂટી જાય,” એમ જૈન શાસ્ત્રો દર્શાવે છે.

‘ગુણસ્થાનક ક્રમાદિ’માં છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકની દશાનું વર્ણન કરતાં ક્રમશઃ છે કે—

“ કેવળ ચિત્તનિરોધ માત્ર એ જ ધ્યાન નથી પણ યોગોનો મુદ્દ પ્રયત્નપૂર્વક વ્યાપાર અથવા વિદ્યમાન એવા મન-વચન-ક્રિયાના યોગનો નિરોધ એ પણ ધ્યાન જ છે. ”

ધાતુના અનેક અર્થો થાય છે. એ કારણે ‘ધ્યાન’ શબ્દ ચિત્તનિરોધ અર્થમાં જેમ વપરાય છે તેમ યોગનિરોધ એટલે મન-વચન-ક્રિયા એ ત્રણેની દોષરહિત નિર્મળ પ્રવૃત્તિ, અને સર્વથા અપ્રવૃત્તિ, એ અર્થમાં પણ વપરાય છે. તેમાં સર્વથા યોગનિરોધ ઔદ્ભા ગુણદ્વારે હોય છે. ચિત્તનિરોધ પ્રથમ ગુણુસ્થાનકથી શરૂ થઈ શકે છે. મન-વચન-ક્રિયાના યોગોનાં પ્રયત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત પ્રવર્તન છટ્ટા ગુણુસ્થાનકે સુધી આવશ્યક છે. ત્યાર પછી જ્યારે સુધીના ગુણુસ્થાનકોનો કાળ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક નથી. તેરમાં ગુણુસ્થાનકનો કાળ દેશોનપૂર્વકોટિ છે. પરંતુ ત્યાં ત્રણ પ્રકારના ધ્યાનમાંથી એક પણ પ્રકારનું ધ્યાન નથી. તે કાળને ‘ધ્યાનાંતરિકા’ કહેવાય છે. ઔદ્ભા ગુણુસ્થાનકે પણ ચિત્તનિરોધરૂપ ધ્યાન નથી પણ યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન છે. એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જ્ઞાનશાસનમાં યોગનિરોધરૂપ ધ્યાન એ જ સૌથી મહત્ત્વનું અને સૌથી અડિયાતું ધ્યાન માનેલું છે. તેના સાધનરૂપ જે કોઈ ક્રિયા તે પછી નિરોધરૂપ હો કે નિરવધ યોગ વ્યાપારરૂપ હો, તે પણ ધ્યાન જ છે, કારણ કે ધ્યાનનું કળ જે કર્મકાય, તે તો ઉભયથી સધાય છે.

જેઓ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધને જ કેવળ ધ્યાન કહે છે, તેઓ ‘ધ્યાન’ શબ્દના મર્મને સમજ્યા નથી, કારણ કે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધવાળું ધ્યાન તો જ્ઞાન, પાન, અર્થ, કામ આદિ સંસારવર્ધક અને કર્મ-વર્ધક ક્રિયાઓમાં પણ સંબંધે છે; પરંતુ તે ધ્યાન ધર્મસાધક બનતું નથી. તેને પણ જે સાધક માનીએ તો “ માઝલા પકડવા માટે બગલાનું

૨. મુદ્દટ્પયતવાતારણં, ધિરોદ્ધો વ વિજ્ઞમાણાં ।

સાગં કર્માણ મયં, જ ૩ નિત્તનિરોધનિત્તામં ॥ ૩૦૭? ॥

કે ઉદર પકડવા માટે બિલાડીનું ધ્યાન પણ ઇષ્ટ સાધક માનવું જોઈએ.” પણ તેમ કોઈ માનવું નથી. તેથી કેવળ ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ ધ્યાનસ્વરૂપ બનતો નથી. કિન્તુ, સંકલિષ્ટ ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ એ જ વાસ્તવિક ધર્મસાધક ધ્યાન છે અને તે પણ એક પ્રકારના પ્રશસ્ત મનોવ્યાપાર રૂપ છે. તેથી જ્યાં સુધી આત્માનો પ્રમાદદોષ દબ્યો નથી. ત્યાં સુધી પ્રમાદ નરક દોડતા મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને રોકવારૂપ જે કોઈ પ્રશસ્ત વ્યાપાર તે જ વાસ્તવિક ધ્યાન છે, કારણ કે ધ્યાનનું કૃણ જે કર્મક્ષય અને સંપૂર્ણ કર્મક્ષયને સાધક એવી જે શૈલેશી અવસ્થા—ચતુર્દશ (ચૌદમું) ગુણસ્થાનક, તે તેનાથી ક્રમશઃ સિદ્ધ થાય છે.

૫૦ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજી મહારાજ દરમાવે છે કે—

નિશ્ચય ધર્મ ન તેણે જાણ્યો, જે શૈલેશી અંત વખાણ્યો;
ધર્મ અધર્મનણો ક્ષયકારી, શિવસુખ દે જે બવજલ તારી. ૧
તસ સાધન તું જે જે દેખે, નિજ નિજ ગુણદાણને લેખે;
તેજ ધરમ વ્યવહારે જાણો, કારજ-કારણ એક પ્રમાણો. ૨

—સવાસો ગાથાનું સ્તવન. ઢાળ ૧૦મી. ગાથા ૨-૩૦

“ચિત્તનિરોધરૂપ કે નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિરૂપ ધ્યાન એ જ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે જ એક કર્મક્ષય અને મોક્ષનું સાધન છે.” એવો એકાન્તવાદ કારણ કરનારને ૫૦ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ ઉત્તર આપે છે કે—“મોક્ષનું અનંતર સાધન જે નિશ્ચયધર્મ તે તો શૈલેશીને અંતે કલ્પો છે અને તે ધર્મ જ પુણ્ય-પાપ ઉભયનો ક્ષય કરી મોક્ષસુખને આપે છે. તેના સાધનરૂપ જે જે ધર્મો પોતપોતાના ગુણસ્થાનકને ઉચિત છે; તે પણ નિશ્ચયધર્મના કારણરૂપ હોવાથી ધર્મ જ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે કથંચિત્ એકતા હોવાથી જન્મેય પ્રમાણરૂપ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ તેના કારણથી જ થાય છે, તેથી નિશ્ચયધર્મરૂપ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ વ્યવહારધર્મ છે, કે, જે પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિસ્વરૂપ છે. તેને પણ

પણ આદિનાં અભાવે જો કેવળજ્ઞાન અને મુક્તિ નથી જ, અને તેના દારણરૂપે અંતર્મુહૂર્તથી અધિક દાળ ટકે તેવી જોઈ નથી, અને તેથી પ્રમત્ત અવસ્થાને ઉચિત એવી આરાધનામાં જ મગ્ન—મદ્મ મહેવું અને તેનાથી ચલિત ન થવું, એ જ ખરો મુક્તિનો માર્ગ છે.

ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સપ્રતિક્રમણધર્મ.

“ પ્રમત્ત અવસ્થાથી ઉપરની અવસ્થા વર્તમાન દાળે આ ક્ષેત્રમાં જાનીઓએ અંતર્મુહૂર્તથી અધિક દાળ ટકે તેવી જોઈ નથી, અને તેથી પ્રમત્ત અવસ્થાને ઉચિત એવી ધર્મધ્યાનપોષક ક્રિયાઓ એ જ ધર્મનો પ્રાણ છે,” એમ ઉપદેશ્યું છે. વળી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં જીવોનો સ્વભાવ પણ જાનીઓએ વદ્ધ અને જડ જોયો છે, અને તેવો જ દહો છે. શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે—પ્રથમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ ઋગ્—જડ, બાવીસ જિનેશ્વરોના શાસનના સાધુઓ ઋગ્—પ્રાજ અને ચરમ તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ વદ્ધ અને જડ છે. સાધુઓના આ જુદા જુદા સ્વભાવોનું પૃથક્કરણ પણ પ્રતિક્રમણધર્મની ઉપયોગિતા સમજાવે છે. જ્યાં જડતા છે ત્યાં બૂલોનો અવસ્ય સંબંધ છે. જ્યાં બૂલોનો સંબંધ છે ત્યાં બૂલના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ પ્રતિક્રમણની આવસ્યકતા છે. પહેલા અને છેલા તીર્થપતિના શાસનના સાધુઓ જડતામાં સમાન હોવાથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણધર્મ ઉપદેશ્યો છે. વચલા જિનપતિના શાસનના સાધુઓ ઋગ્ અને પ્રાજ હોવાથી તેમને બૂલ થવાનો સંબંધ ઘણો ઓછો છે, તેથી તેમને માટે પ્રતિક્રમણ નિયત નહિ કરતાં અનિયત કહ્યું છે. તેઓ ત્યારે ત્યારે દોષ લાગે ત્યારે ત્યારે પ્રાજ હોવાથી સમજી જતાં અને ઋગ્ હોવાથી તેનો સ્વીકાર કરી પ્રતિક્રમણ કરી દોષની શુદ્ધિ કરી લેતા હતા. ભગવાન મહાવીરના શાસનના સાધુઓ જડ અને વદ્ધ બંને દોષોથી સંદિગ્ત હોવાથી તેમના માટે દોષનો સંબંધ પણ અધિક છે, અને દોષનો સ્વીકાર

પણ દુષ્કર છે. તેથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણુધર્મ નિયત અને અત્યંત હિતકારી છે. ત્રણ વૈદ્યનું દષ્ટાન્ત આપીને તે વાત શ્રીકૃષ્ણસૂત્રી વૃત્તિમાં ભારપૂર્વક સમજાવી છે.

એક રાજાને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. આગામી કાળે પણ પુત્રના શરીરે વ્યાધિ ન થાય તે ખાતર રાજાએ ત્રણ વૈદ્યોને ઞોડાવ્યા. પહેલા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન વ્યાધિને હણશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરશે.” રાજાએ કહ્યું કે—“મૂંડેલા સાપને જગાડવા તુલ્ય તારા ઔષધથી સર્યું.” બીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વ્યાધિ હશે તો દૂર કરશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો ગુણ પણ નહિ કરે અને દોષ પણ નહિ કરે.” રાજાએ કહ્યું કે—“ભરતમાં ઘી નાખવા સમાન તારા ઔષધથી સર્યું.” ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન દોષને શમાવશે અને દોષ નહિ હોય તો રસાયનરૂપ થતશે અને પુત્રની કાન્તિ, તેજ, બળ અને રૂપ ધૃત્યાદિને વધારશે.” રાજાએ તેનું સન્માન કર્યું અને તેના ઔષધ વડે પોતાના પુત્રને કાપન માટે નીરોગી તથા તુષ્ટિ-પુષ્ટિવાળો બનાવ્યો.

વક્ર અને જડ એવા વીર ભગવંતના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણુધર્મ એ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધતુલ્ય છે. દોષ હોય તો દૂર કરે છે, ન હોય તો કાન્તિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની જોમ જાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે.

દોષ અટકાવવા માટે પ્રતિક્રમણુ સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

સોડમાં કહેવાય છે કે—“મનુષ્યમાત્ર ભૂતને પાત્ર (To err is human) છે.” એ જ વાત શાસ્ત્રકારો બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે—“હૃદયમન્યમાત્ર ભૂતને પાત્ર છે.” હૃદય એટલે આચરણ. હર્મના આચરણ નીચે રહેલા આત્માથી ભૂત ન થાય એ આશ્ચર્ય છે, ભૂત થાય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. “ચાર જ્ઞાનના ધાણી, અનંતતત્ત્વનિધાન,

અંતર્મુદર્તમાં દ્વાદશાંગીના રચયિતા ભગવાન મહાવીરના આદ્ય શિષ્ય ગુરુ ગૌતમસ્વામીને પણ આશુંદ શ્રાવણના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં સમક્ષના થઈ હતી,” એમ શાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે. ભૂલ એ મનુષ્યમાત્રનો કે છદ્મસ્થમાત્રનો સ્વભાવ છે, તો તે ભૂલનો પ્રતિકાર પણ છદ્મસ્થ-માત્રને અનિવાર્ય છે. ભૂલ એ વિપ છે, તો તેનો પ્રતિકાર અમૃતથી જ થઈ શકે. વિપને પણ વિધિપૂર્વક મારીને અમૃત પનાવી શકાય છે. ભૂલરૂપી વિપને મારવાનો વિધિ શો ? અને એને મારવાથી ઉત્પન્ન થતું અમૃત કયું ? એ બન્નેય વાતનો ઉત્તર આપણને ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દથી મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણ એ ભૂલરૂપી વિપને વધતું અટકાવે છે. પ્રતિક્રમણ ક્રિયા એ ભૂલરૂપી ઝેરને મારીને તીવ્ર શુભભાવરૂપી અમૃત કરવા દ્વારા કર્મશોભનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરવા માટે સમર્થ રસાયન નીવડે છે. જો એ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે તો એ વિપ મરવાને બદલે વધતું જાય છે અને વધેલું એ વિપ ભૂલ કરતી વખતના દોષ અને તેના વિપાક કરતાં શત-સદસ-કોટિગણું અધિક દોષ અને વિપાક આપનારું થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓ દરમાવે છે કે—

“ભૂલ થવાને કાળે જે દોષ લાગે છે તે દોષ—તે ભૂલને કબૂલ કરવામાં ન આવે (તે ભૂલથી પાછા કરવામાં ન આવે). તો પરિણામે અનન્તગુણ દારુણ વિપાકને આપનાર થાય છે.”*

તેટલા માટે ભૂલ થવાની સાથે જ તેનો સ્વીકાર કરી લેવો અને તેનાથી પાછા ફરી જવું એ ધર્મીમાત્રની ફરજ થઈ પડે છે,

અનાય સંસ્કૃતિ પણ સુધરેલા મનુષ્યો કે ઉત્તમ સદ્ગુણસ્થો (Civilised men) તરીકે ગણાવાનો અધિકાર તેને જ આપે છે,

* તથા સ્વલિતપ્રતિપત્તિરિતિ ।

સ્વલિતકાલે દોષાત્ અનન્તગુણત્વેન દારુણપરિણામત્વાત્તદ્વપ્રતિપત્તેઃ ।

ધર્મવિન્દુ અ. ૫ સૂત્ર ૨૧

પણ દુષ્કર છે. તેથી તેમને માટે સપ્રતિક્રમણુધર્મ નિયત અને અત્યંત હિતકારી છે. ત્રણ વૈદ્યનું દષ્ટાન્ત આપીને તે વાત શ્રીકલ્પસૂત્રની વૃત્તિમાં ભારપૂર્વક સમજાવી છે.

એક રાગને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. આગામી કાળે પણ પુત્રના શરીરે વ્યાધિ ન થાય તે ખાતર રાગને ત્રણ વૈદ્યોને ખોડાવ્યા. પહેલા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન વ્યાધિને હાથે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો વ્યાધિને ઉત્પન્ન કરશે.” રાગને કહ્યું કે—“મૂલેના સાપને જગાડવા તુલ્ય તારા ઔષધથી સર્પ.” બીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વ્યાધિ હશે તો દૂર કરશે અને વ્યાધિ નહિ હોય તો ગુણુ પણ નહિ કરે અને દોષ પણ નહિ કરે.” રાગને કહ્યું કે—“ભરમમાં ઘી નાખવા સમાન તારા ઔષધથી સર્પ.” ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું કે—“મારું ઔષધ વિદ્યમાન દોષને શમાવશે અને દોષ નહિ હોય તો રસાયનરૂપ ગનશે અને પુત્રની કાન્તિ, તેજ, ગળ અને રૂપ ઇત્યાદિને વધારશે.” રાગને તેનું સન્માન કર્યું અને તેના ઔષધ વડે પોતાના પુત્રને કાપમ માટે નીરોગી તથા તુષ્ટિ-પુષ્ટિવાળો ગતાવ્યો.

વક્ત્ર અને જડ એવા વીર ભગવંતના સાધુઓ માટે પ્રતિક્રમણુધર્મ એ ત્રીજા વૈદ્યના ઔષધતુલ્ય છે. દોષ હોય તો દૂર કરે છે, ન હોય તો કાન્તિ, તુષ્ટિ અને પુષ્ટિની જેમ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર આદિ ગુણોની વૃદ્ધિ કરે છે.

દોષ અટકાવવા માટે પ્રતિક્રમણુ સિવાય બીજા ઉપાય નથી.

જોડમાં કહેવાય છે કે—“મનુષ્યમાત્ર જૂઝને પાત્ર (To err is human) છે.” એ જ વાત શાસ્ત્રકારો બીજા શબ્દોમાં કહે છે કે—“અહમત્વમાત્ર જૂઝને પાત્ર છે.” અહમ એટલે આચરણ. કર્મના આચરણ નીચે રહેલા આત્માથી જૂઝ ન થાય એ આશય છે, જૂઝ થાય તેમાં આશય નથી. “ચાર જ્ઞાનના ધણી, અનંતજ્ઞિમ્નિધાન,

કોઈ પણ ભૂલ થવાની સાથે જ એ શબ્દપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેમાં 'Please excuse me'—'મને ક્ષમા કરો' કે 'Very sorry'—'હું દિલ્લગીર છું,' વગેરે શબ્દપ્રયોગ કરતાં ઘણો મોટો અર્થ અને ભાવ ભરેલો છે. નિર્યુક્તિકાર ભગવાન તેનું પદભંગન કરતાં તેમાંથી ગંભીર અર્થ કાઢે છે. 'મનથી અને કાયાથી નમ્ર જતીને દોષોને કાઢવા, મારાથી થયેલ દુષ્કૃતને હું પશ્ચાત્તાપ સહિત યાજી નાખું છું,' અર્થાત્ 'મારી ભૂલથી, હું કરી તેવી ભૂલ નહિ કરવાના અધ્યવસાયપૂર્વક પાછો ફરું છું.' પ્રતિક્રમણ માટેનું આ સૂત્ર અને તેનું ઉચ્ચારણ તથા તેની અર્થગંભીરતા જૈનશાસનના પ્રણેતા પુરુષોની પરમ જ્ઞાનસંપન્નતા, પરમ શીલસંપન્નતા, પરમ કારુણ્યશીલતા તથા સર્વોત્કૃષ્ટ શાસનપ્રણેતૃતા અચ્ચે છે.

ચારિત્રનો પ્રાણ પ્રતિક્રમણ

શ્રી જૈનશાસનમાં સર્વનયસિદ્ધ આત્મવિકાસનો સાર ચારિત્ર છે, જ્ઞાન ભણવાનું પણ ચારિત્ર માટે છે, અને શ્રદ્ધા રિથર કરવાની પણ ચારિત્રને દૃઢ કરવા માટે છે. જ્ઞાનથી શ્રદ્ધા વધે છે, શ્રદ્ધાથી ચારિત્ર વધાય છે, અને ચારિત્રથી મોક્ષ મળે છે. જે જ્ઞાન શ્રદ્ધાને વધારનાર નથી પણ જગાડનાર છે, તે જ્ઞાન ઉપાદેય નહિ પણ હેય છે. જે શ્રદ્ધા ચારિત્રને વધારનાર નથી પણ ચુકાવનાર છે, તે શ્રદ્ધા આદરણીય નહિ પણ ત્યાગ્ય છે. શ્રદ્ધા, જ્ઞાન કે ચારિત્ર એ આત્માના સહજ ગુણ છે. પ્રત્યેક જીવાત્મામાં તે ત્રણે હોય જ છે, પરંતુ દરેક વખતે મોક્ષના સાધક જ હોય એમ જનતું નથી. સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનની ભાવપૂર્વક પ્રાપ્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે મોટે ભાગે મોક્ષના સાધક નહિ પણ નિષાધક જ હોય છે. મોક્ષસાધક ચારિત્ર ઉપર જેને શ્રદ્ધા નથી, તેને તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારના વર્તન ઉપર તો શ્રદ્ધા હોય જ છે, અને જો એ પણ ન હોય તો તે વર્તન કરી શકે જ નહિ. પ્રત્યેક વર્તનની પાછળ

આપણીઆંતરિક, જોડીને વાળે પાછાંઆંતરિક વાળાંની મન્ય અને સારક
આપણની સિદ્ધિએ પાછાંની છે.

સુદ્ધ નાપાણીએ સુદ્ધપરમણુના કે આપણનાંમન્ય નિર્મળતાને ન
એકે માનિય માને છે. પાણુ ને કેને કેને કયા મનુષ્યનાં કે હોય કે
તેનાં નિર્મળ નાંદ હોયનાં કાંઈ, નથી સુદ્ધપરમણુના પાછાં સારના કે
નથી આપણનાંની નિર્મળ કદી મારના : કોમળથી બધું થાય છે.
કોમળ સુદ્ધપરમણુના કે આપણનાંમન્ય નિર્મળતા કદી સિવાય
જોડાને હોઈ કદી નથી. કેમકાંતરિકાંને પાછું આપણનાંમન્ય નિર્મળતા
માળ કાંઈકાંને આપણાં છે. અને નેદ્ય સુદ્ધપરમણુ તેમને પાછું આપણ
છે. એ સિદ્ધિમાં સુદ્ધપરમણુનાં ને માનિયનું એક તમામ માળ્યું એ
આપણ આપણાં જોડાનાં ને વિચારા છે.

એ ને દીને કેદવાકે માનિય એકે 'Character' અને
'Character' એકે મનુષ્યે મનુષ્યની સાથે સમ્ય વ્યવહાર રાખવો,
નીતિ પાળવી, સમ્ય જોડાવું, કેમકાંતરિકાં સાથે કાંઈ કરવી નહિ, પાછાંની
આપણું, વગેરે વગેરે માને છે; પરંતુ આ માનિય નથી. પાણુ નીતિ છે;
અને તેની પાછાં પ્રમાણપણે મનુષ્યની કદાચોદિક સ્વાર્થભાવના ન
એકે જોડા સાથે કદી કદી હોય છે. નીતિ વગેરે પાણુ જોડાના
આપણને મનુષ્યની હોય તે ને પાણુ વગેરે છે, પરંતુ તેનાંની નિર્મળતા
સાથે કુમળથી તેનું પરના ને હોય તે ને સંક્રમિત મનોદશા છે. માનિય-
મનુષ્ય એથી વગેરે જોડા છે. તેની પાછાં આ જોડાના સ્વાર્થને સાધવાના
એકે અંશ પાણુ જાય નથી. તે કેવળ મનુષ્યનાંની ને જિંતા કરીને
અન્ય સદ્ધ ચાંદિતા છવો પ્રત્યે ઉપેક્ષા કે નિર્મળતા જાણવાનાં સંક્રમિત
મનોદશા નથી. તેની પાછાં જોડાના કે બીજાનાં એકિક કે દેદિક
ઉપદેશોનાં ને સ્વસ્થ કાળ માટે આપણનાંની મનોદશા નથી, કિન્તુ
સ્વસ્થ ઉભવના સાધ્યત્રિક અને સાધ્યદિક સર્વ પ્રકારના કુ:ખોનો અંત

આણવાની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના છે, અને એ ભાવનાની સિદ્ધિ સાધયોગના વિરામથી અને નિરવધયોગના આસેવનથી જ થઈ શકે છે, તે સિવાય બીજો ઉપાય નથી.

સાધયોગ એટલે પાપવાળો વ્યાપાર. પાપ અદ્વાર પ્રકારના છે. તેમાંથી એક પણ પાપ મન-વચન-ક્રિયાથી સેવવું, સેવરાવવું કે સેવનાં સારું માનવું નહિ, એ જ્ઞાતિની જીવનપર્યંત માટે કે નિયતકાળ માટેની પ્રતિજ્ઞા એ જ સામાયિક અને એ જ વારતવિક ચારિત્ર છે. એ ચારિત્રનું પાલન એ દ્વાદશાંગીનો સાર છે. એનાથી મુક્તિ નિશ્ચિત છે.* એ ચારિત્રગુણનો અભ્યાસ એ જ જીવની સદ્ગતિનું મૂળ છે અને એ ચારિત્રગુણનું પાલન એ જ કેવળ મનુષ્યસૃષ્ટિને નહિ પણ સર્વસ્વાર નભામ નિશ્વના જીવોની પીડા દરનારું અનુપમ સાધન છે. સ્વરૂપરમણના કે આત્મગુણોમાં સ્થિરતા સુધી પહોંચવા માટે એ ચારિત્ર એ જ પરમદાર છે અને એ જ પરમ કસોટી છે. જો એ કસોટીમાંથી પસાર થવા માટે આનાકાની કે અણગમો બનાવે છે, તેઓ ચારિત્રગુણથી દૂર કાશ દૂર છે. એટલું જ નહિ પણ ચારિત્રગુણના પાલનને પરિણામે મળનારી સુગતિના બાગી થવા માટે સર્વથા જોનરતીય છે.

સાધય વ્યાપારોનું પ્રત્યાખ્યાન અને નિરવધ વ્યાપારોનું આસેવન એ જ એક ચારિત્રનું લક્ષણ હોય તો તે ચારિત્રને તકાવનાર કે વધારનાર. જનમાવનાર કે નુકસારનાર સત્ક્રિયા સિવાય બીજું કોઈ જ નથી, એ વાત આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. એટલા માટે ચારિત્રનું બીજું લક્ષણ જાણ્ય-કામે એ “અભિનિર્ગમથી પવિત્રિત ચરિત્ર” પણ કહી શકાય. કાયાની સમ્યક યત્ન, એ સમિતિઓ છે, અને કાયા, વચન અને મન એ ત્રણેનો સમ્યક

* સમ્યક્-માનસ મમતાન સામાયિકમેવ નિરુપમોપાયમ્ ।

ચારિત્ર માનમાનસ દુષ્ટનાશમ્ય મોહન્ય ॥

શ્રી હરિમંદરમુનિ

છે. પાપ નદિ કરવાનો અનુગ્રંથ જ તેને એક વખતે સર્વથા પાપ નદિ કરવાની કક્ષાએ પહોંચાઉં છે. તેથી શ્રીગિરનારાસનમાં ત્યાં સુધી હવે પાપથી દલિત ન બને ત્યાં સુધી તેને 'પાપનું પ્રતિક્રમણ' અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે ઉપદેશ્યું છે. એ માટે કહ્યું છે કે :—

“મૂલપદે પરિક્ષમાણું બાખ્યું, પાપનાણું અણુકરવું રે;

શક્તિ બાવ તણે અબ્યાસે, તે જસ અર્થે વરવું રે.”

૩૫૦ ગાથાનું રેવચન—દાખ ૨૭—ગાથા ૧૮મી.

પાપને નદિ કરવારૂપ સુખ્ય પ્રતિક્રમણ શક્તિમુગ્ધ અને બાવમુગ્ધ અબ્યાસ કરનાં કરનાં સિદ્ધ થાય છે.

અથવા કહ્યું છે કે :—

‘પરિક્ષમાણું’ મૂલપદે કહ્યું, અણુકરવું પાપનું જેદ મેરે કાસ.

અપવાદે તેદનું હેતુ એ, અનુગ્રંથ તે ધમ-રસ-મેદ મેરે.’

પ્રતિક્રમણ ગર્ભાદેતુ રવાધ્યાય—દાખ ૬મી—ગાથા ૩૭.

સુખ્યપણે પાપ ન કરવું તે જ પ્રતિક્રમણ છે. અપવાદે પાપ નદિ કરવાનો અનુગ્રંથ પાડનાર પ્રતિક્રમણ પણ સુખ્ય પ્રતિક્રમણનો હેતુ છે. વરજ કે (પાપ નદિ કરવાનો) અનુગ્રંથ એ જ અર્ધી સમતાડથી રક્ષને રક્ષાવતાર મેય છે.

શંકા ૩ : પ્રતિક્રમણ સૂતરાળના પાપનું જ દોષી માટે. વર્તમાન જા અને અનાગત કાળના પાપનું પ્રતિક્રમણ કેવી રીતે દોષી માટે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ માનવનો અર્થ ‘અદ્વૈત યોગથી નિવૃત્તિ’ રહેલો જ કદીએ, તેા અતીતકાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ નિંદાકારા અદ્વૈત યોગથી નિવૃત્તિ, વર્તમાન કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ સંવર-કારા ‘અદ્વૈતયોગથી નિવૃત્તિ’, અને અનાગત કાળના દોષનું પ્રતિક્રમણ

પરચક્ષુખાણુદ્વારા 'અશુભ યોગની નિવૃત્તિ,' એ રીતે ત્રણે ય
કાળના દોષોનું 'પ્રતિક્રમણ' થઈ શકે છે.

શંકા ૪ : પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક ક્ષેત્રોની શું વરડે છે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ સામાયિકનો જ એક બેઠ છે. શાસ્ત્રમાં
સામાયિક ચાર પ્રકારનાં કલ્યાં છે: સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક,
દેશવિરતિ સામાયિક અને સર્વવિરતિ સામાયિક. પ્રતિક્રમણ કરનારમાં
સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને શ્રુત સામાયિક હોય જ. સમ્યક્ત્વ સામાયિક
એટલે મિથ્યાત્વ-મલનો અપગમ અને તેથી ઊપજતી જિનવચનમાં શ્રદ્ધા.
શ્રુત સામાયિક એટલે જિનોકત-નસ્ત્રોનું સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી જ્ઞાન
અને તેથી ઊપજતો અવિપરીત બોધ. દેશવિરતિ સામાયિક એટલે
પાપની આંશિક નિવૃત્તિરૂપ પ્રયત્ન. સર્વવિરતિ સામાયિક એટલે પાપથી
સર્વાંશ નિવૃત્તિ કરવારૂપ પ્રયત્ન. એ ચારે ય પ્રકારના સામાયિકથી ચ્યુત
થવું તે ઔદયિક ભાવ છે. એ ઔદયિક ભાવમાંથી અર્થાત્ પરભાવમાંથી
ખરાબ, ફરી પાછું, સામાયિકરૂપી ક્ષાયોપશમિક ભાવ અર્થાત્ આત્મ-
ભાવમાં જવું તે પ્રતિક્રમણ છે. પ્રતિક્રમણ વખતે સામાયિક ક્ષેત્રોની
વરડે શા માટે છે ? તે આ ઉપરથી રૂપેષ્ટ થશે. સામાયિક એ સાધ્ય છે
અને પ્રતિક્રમણ એ સાધન છે. તેથી સામાયિકરૂપી સાધ્યને લક્ષમાં
ગણવાપૂર્વક જ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરવી જોઈએ, એવું શાસ્ત્રકારોનું
વિધાન છે.

શંકા ૫ : જેને અતિચાર લાગે તે જ પ્રતિક્રમણ કરે, બીજાને
પ્રતિક્રમણ કરવાની શી વરડે છે ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ કરવાનો અધિકારી ચતુર્વિધ સંઘ છે અને
ચતુર્વિધ સંઘમાં સાધુ-સાધ્વી એ સર્વવિરતિધર છે અને આવક-આવિકા
એ દેશવિરતિધર છે. જેઓ અવિરતિ હોવા છતાં જિનપ્રણીત માર્ગ ઉપર
અકાવચા છે, તેઓ પણ સમ્યક્દર્શનના ધારક અવસ્થા છે. જેઓને

નિર્મળતાનું પરમ-પ્રકૃષ્ટ દારણ છે. '... દારણ કે-એમાંનો એક એક દોષ પણ જો તેમાંથી પાછું કરવામાં ન આવે તો અનન્તગુણ સુધી ય દારણ વિષાક આપનારો થાય છે.

શંકા ૬ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી હોય છે. તેનાં સૂત્રોનો અર્થ જોયો જાણતા હોતા નથી તેઓની આગળ જો સૂત્રોને ખોલી જવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ જાગતો નથી, કે કોઈ પણ પ્રકારનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન સધાતું નથી, તો તેના ગદ્યે સામાયિક કે સ્વાધ્યાય આદિ કરે નો શું ખોટું ?

સમાધાન : ' પ્રતિક્રમણની ક્રિયા ઘણી લાંબી અને કંટાળાભરેલી છે ' એમ તે જ કહે, કે જે ધર્મ માટે ક્રિયાની આવશ્યકતા ગિતકુત્ર માનતો નથી અને માત્ર વાતો કરવાથી જ ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે એવી ખોટી શ્રદ્ધા ધારણ કરતો હોય છે. ધર્મનો પ્રાણ જ ક્રિયા છે, અને ક્રિયા વિના કદી મન, વચન કે કાયા સ્થિર થઈ શકતાં નથી, એવું જોને જ્ઞાન છે, તેને મન તો પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તદ્દન દૂંડી અને સૌથી અધિક રસમય છે. ઉભય સંધ્યાયે કરવાનું તેનું વિધાન કરેલું હોવાથી, તથા તે સમયે લૌકિક પણ કોઈ કાર્યો (લોકસ્વભાવથી જ) કરતાં નહિ હોવાથી નિરર્થક જતો તે કાળ સાર્થક કરી લેવાનો અપૂર્વ ઉપાય પ્રતિક્રમણની ક્રિયા છે. વળી, જ્ઞાનાભ્યાસ માટે પણ તે કાળ અસ્વાધ્યાયનો છે તથા અકાળે જ્ઞાનાભ્યાસ કરવાથી ઊંચેના અનર્થ થાય છે. તેથી પ્રમાદમાં જતાં તે કાળને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ થાય તેવી રીતે પસાર કરવાની અપૂર્વ આત્મી પણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં રહેલી છે. પ્રતિક્રમણ જેવી દૂંડી અને સંધ્યાવખતની જો ધરીમાં પૂરી થતી ક્રિયાને લાંબી કે કંટાળાભરેલી કહેતી તે ઇચ્છના પ્રમાદથી દૂર રાખતે પુષ્ટિ આપનારું અજ્ઞાન-કથન છે.

નિષિદ્ધામૃતનાદિ ચઢિષ્યોદય પ્રકીર્તિતઃ ।

તદેતદાવમંગુલેઃ કારણં પરમં મતમ્ ॥ યોગચિન્તુ માયા-૪૦૦

(૧) શ્રી મહાવીર ભગવાનનો છવ્ઠ નયસારના ભવમાં સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી ત્રીજા ભવે શ્રી ઋષભદેવસ્વામીના પૌત્ર અને ભરત ચક્રવર્તિના પુત્ર ‘મરીચિ’ નરીકે ઉત્પન્ન થયો. તેણે શ્રી ઋષભદેવસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી અને સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કર્યો, તે વાત જણાવવાને પ્રસંગે નિર્ધુક્તિદાર ભગવાન શ્રી ભદ્રાહરિસ્વામિજી આવશ્યકસૂત્રની નિર્ધુક્તિમાં ક્રમાંકે છે, કે—

‘મરિચે વિ સામિપાસે વિહરડ તવસંજમસમગ્ગો ।

સામાદ્યમાર્દ્યં દ્વકારસમાહ જાવ અંગાહ ।

ઉજ્જુત્તો ભત્તિગઓ અહિજિઓ સો ગુરુસગાસે ॥’

આ. નિ. ગાથા ૩૬-૩૭

તપ અને ગ્રંથમથી સંવિત એવા મરીચિ, સ્વામીની સાથે વિચરે છે. ઉઘમી અને ભક્તિમાન એવા તે ગુરુ પાસે સામાયિકથી માંડીને અગિયાર અંગ પર્યંત અભ્યાસ.

(૨) ‘જાતધર્મકથા’ નામના છઠા અંગમાં નીચેના ઉલ્લેખો છે: ‘શૈલકજ્ઞાન’ નામે પાંગરા અધ્યયનમાં કર્યું છે, કે—

(ક) ‘ત્યારપ્રાદ તે ‘થાવચ્ચાપુત્ર’ શ્રી નેમિનાથસ્વામીના તથાપ્રદારના ગુણવિશિષ્ટ રથવિરો પાસે સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વોનો અભ્યાસ કરે છે.’

(સ) × × × તે પછી મુંડ ચર્મને દીક્ષા અંગીકાર કર્યો જાત ‘શુક્ર’ નામના મદર્પિ સામાયિકથી માંડીને ચૌદ પૂર્વોનું અધ્યયન કરે છે.

(ગ) ‘શૈલક’ નામના રાજા પળ ‘શુક્ર’ નામના મદર્પિ પાસે ધર્મનું શ્રવણ કરીને દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તથા સામાયિક આદિ ૧૧ અંગોનો અભ્યાસ કરે છે.

મુગ્ધ અધિકાર છે—(તેરમા જિનપતિ શ્રીવિમલનાથસ્વામીના શાસનમાં તે થયા છે.)—

‘તે વાર પછી શ્રીમહાબલ નામના અણુગાર શ્રીધર્મધોપ નામના અણુગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે.

(૪) ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં શ્રી ‘સ્કંદચરિત’નું વર્ણન નીચે મુજબ છે :—

તે ‘સ્કંદકં’ નામના અણુગાર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તથા૩૫ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.’

એ રીતે, શ્રી ઋષભદેવસ્વામીથી આરંભીને શ્રી વર્ધમાન-સ્વામી પર્યંત બધા તીર્થપતિઓના સાધુઓ, સામાયિક જેની આદિમાં છે, એવાં અગિયાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનો, નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. તે એમ સૂચવે છે, કે—“દરેક મુનિઓને સામાયિક આદિ આવશ્યકોનું અધ્યયન નિયત છે.” કારણ કે-પંચાચારની શુદ્ધિનું તે અનન્ય સાધન છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર આદિ આત્માના ગુણો શાશ્વત છે, અને તેને મલિન કરનાર કર્મનું આવરણ અનાદિકાળનું છે. તે આવરણ દહાવનાર અને મલિનતા દૂર કરનાર ઉપાય પણ શાશ્વત જોઈએ, તેથી

કૃત્ય અધિકાર છે—(તેરમા જિનપતિ શ્રીવિમલનાથસ્વામીના આશ્વનમાં તે થયા છે.)—

‘તે વાર પછી શ્રીમહાબલ નામના અણુગાર શ્રીધર્મઘોષ નામના અણુગારની પાસે સામાયિક આદિ ચૌદ પૂર્વો ભણે છે.

(૪) ભગવતીમૂલના બીજા શતકના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં શ્રી ‘સ્કંદચરિત’નું વર્ણન નીચે મુજબ છે :—

તે ‘સ્કંદ’ નામના અણુગાર શ્રમણ ભગવાન મદાપીરના તથાકૃપ સ્થવિરો પાસે સામાયિકાદિ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કરે છે.

એ રીતે, શ્રી ઋષભદેવસ્વામીથી આરંભીને શ્રી વર્ધમાન-સ્વામી પર્યંત અથા તીર્થપતિઓના સાધુઓ, સામાયિક જેની આદિમાં છે, એવાં અગિયાર અંગો અને ચૌદ પૂર્વોનો, નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. તે એમ મૂલ્યવે છે. કે—“સ્કંદ મુનિઓને સામાયિક આદિ આવશ્યકોનું અધ્યયન નિયત છે.” હરણુ કે-પગાગારની શુદ્ધિનું તે અનન્ય સાધન છે. જ્ઞાન-દર્શન-આદિ આદિ આત્માના શુદ્ધો સાધન છે, અને તેને મલિન કરનાર કર્મનું આવશ્યક અનાદિકાગનું છે. તે આવશ્યક વધારનાર અને મલિનતા દૂર કરનાર ઉપાય પણ સાધન બેદરજો. તેથી પ્રત્યેક તીર્થકરના આસનમાં તે અવશ્ય હોય જ. એ રીતે આવશ્યક અને પ્રતિક્રમણ દિવાની ઉપયોગિતા તીર્થકરેવેએ સ્થાપિત કરેલી છે અને અનુચિત સંગે પ્રતિદિનની સામાગારીમાં તેને માન્ય કરેલી છે. દુરુદ્દનો પણ તે જ કમ છે. સુસદ્ આત્માઓને સીમા મોટા પ્રાપ્ત કરવા મારેનો તે પ્રતિદિનનો અપાયામ છે. મારીરિક અપાયામ જેમ મરીરને તંદુરસ્તી બધે છે, તેમ આ આસ્થિક અપાયામ આત્માને આયતંદુરની આપે છે. કલ્પે તે કે—સમયમ્ કર્મને ઉત્પલ કરવાને સમય છે અને કિંમત મુરોદિ ન સમય કરવા છે તે સમયમ્ અપાયામ છે.

• મુર્તિરિતગીવાતપતિનિઃ મુખા યા જિત્વા મરુદરુદીનેસારવમણા યા મનનમ્ વચાવનઃ ।
વરવર્ધ સિદ્ધર્થેર્ણય દોશા—૫૩

શંકા ૮ : એક પ્રતિક્રમણને બદલે પાંચ પ્રતિક્રમણ કેમ ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ દોષશુદ્ધિ અને ગુણપુષ્ટિની ક્રિયા છે. દોષ એટલે કચરો. આત્મારૂપી ઘરની અંદર કર્મના સંગ્રાંધથી દોષરૂપી કચરો (Foreign matter) નિરંતર એકઠો થાય છે. તેને દર પળવાગિએ, દર ચાતુર્માસીએ અને દર સંવત્સરીએ વધારે પ્રયત્નપૂર્વક સાફ કરવાથી જ દર થઈ શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ દૈવસિદ્ધ, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રતિક્રમણ કરમાવ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ દૈવસિદ્ધ પ્રતિક્રમણ ફરમાવવાનું કારણ એ છે, કે—તીર્થની સ્થાપના દિવસે થાય છે અને તીર્થની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. કહ્યું છે, કે—

‘ અહીં, તીર્થ દિવસપ્રધાન છે, અર્થાત્ તીર્થની ઉત્પત્તિ દિવસે થાય છે, માટે પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિદ્ધ જ હોય છે. * ’

તીર્થ-સ્થાપના થાય, તે દિવસથી જ શ્રીગણધર ભગવંતો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે જે દિવસે શાસન સ્થપાય તે દિવસથી જ આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા પડે છે. તેથી એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કે—આવશ્યકસૂત્ર ખુદ ગણધરરચિત જ છે, પણ અન્યરચિત નથી.

શંકા ૯ : પ્રતિક્રમણ તો ક્રિયારૂપ છે, તેથી તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : અધ્યાત્મનું ઉપરચોટિયું જ સ્વરૂપ સમજનારને આ શંકા થાય છે. અધ્યાત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનારને તો પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયા અધ્યાત્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. ‘ અધ્યાત્મ ’ શબ્દનો

* इह यस्मादिवसादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्माद्दैवसिक्मादाविति ।

શંકા ૮ : એક પ્રતિક્રમણને બદલે પાંચ પ્રતિક્રમણ કેમ ?

સમાધાન : પ્રતિક્રમણ એ દોષશુદ્ધિ અને ગુણપુષ્ટિની ક્રિયા છે. દોષ એટલે કચરો. આત્મારૂપી ઘરની અંદર કચરોના સંગ્રહથી દોષરૂપી કચરો (Foreign matter) નિરંતર એકઠો થાય છે. તેને દર પખવાડિયે, દર આતુર્ભારીએ અને દર સંવત્સરીએ વધારે પ્રયત્નપૂર્વક સાફ કરવાથી જ દર થઈ શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારોએ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, આતુર્ભોસિક અને સાંવત્સરિક એમ પાંચ પ્રતિક્રમણ દરમાઘ્યાં છે, તેમાં પ્રથમ દૈવસિક પ્રતિક્રમણ દરમાવવાનું કારણ એ છે, કે—તીર્થની સ્થાપના દિવસે થાય છે અને તીર્થની સ્થાપનાના પ્રારંભથી જ પ્રતિક્રમણ કરવાનું હોય છે. કહ્યું છે, કે—

‘ અહીં, તીર્થ દિવસપ્રધાન છે, અર્થાત્ તીર્થની ઉત્પત્તિ દિવસે થાય છે, માટે પ્રથમ પ્રતિક્રમણ પણ દૈવસિક જ હોય છે. * ’

તીર્થ-સ્થાપના થાય, તે દિવસથી જ શ્રીગણધર ભગવંતો પણ નિયમિત પ્રતિક્રમણ કરે છે. એ રીતે જે દિવસે શાસન સ્થપાય તે દિવસથી જ આવશ્યકસૂત્રની આવશ્યકતા પડે છે. તેથી એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે, કે—આવશ્યકસૂત્ર ખુદ ગણધરરચિત જ છે, પણ અન્યરચિત નથી.

શંકા ૯ : પ્રતિક્રમણ તો ક્રિયારૂપ છે, તેથી તેના વડે અધ્યાત્મની સિદ્ધિ શી રીતે થાય ?

સમાધાન : અધ્યાત્મનું ઉપરચોટિયું જ સ્વરૂપ સમજનારને આ શંકા થાય છે. અધ્યાત્મનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજનારને તો પ્રતિક્રમણની સમગ્ર ક્રિયા અધ્યાત્મસ્વરૂપ જ ભાસે છે. ‘ અધ્યાત્મ ’ શબ્દનો

* इह यस्माद्विवस्तादि तीर्थं दिवसप्रधानं च तस्माद्दिवसिकमादाविति ।

આ નિ

શંકા ૧૦ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં યોગ ક્યાં છે ?

સમાધાન : સાચો યોગ મોક્ષસાધક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ છે. બગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગવિશિક્ષા નામના ગ્રન્થ-સભાં દર્શાવે છે, કે—

‘મુક્ત્યેણ જોયણાઓ, જોગો સર્વો વિ ધમ્મવાવારો ।’

અર્થ—ઉપાધ્યાય બગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દર્શાવે છે તેમ—

‘મોક્ષેણ યોજનાયોગઃ સર્વોડ્વ્યાચાર દૃષ્યતે ।’

હવે પરમગુપ્તસ્વરૂપ મોક્ષની સાથે જોડનાર—સંબંધ કરાવી આપનાર—સર્વ પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર—સર્વ પ્રકારનું ધર્મઆચરણ, એ યોગ છે. જીન શબ્દોમાં ‘મોક્ષકારણીયૂત આત્મવ્યાપાર’ એ જ પરેખર યોગ છે. અથવા ‘ધર્મવ્યાપારત્વમેવ યોગત્વમ્’ । ધર્મવ્યાપાર-ણું એ જ યોગનું ખરેખરું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં જોઈ લાગુ પડે છે, તેથી-પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ સાચી યોગસાધના છે. તે સિવાય કેવળ આસન, કેવળ પ્રાણાયામ કે કેવળ ‘ધ્યાન’ ધારણા સમાધિ’ની ક્રિયા એ મોક્ષસાધક યોગસ્વરૂપ અને મોક્ષ નિયમ નથી. કોના ધ્યેયથી થતી અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિને જોનારાયોએ માન્ય બોલી છે, તેણે તેમાં જે દોષો અને બયસ્થાનો રહેલાં છે, તે પણ વિષે જ બતાવ્યાં છે. જૈનસિદ્ધાંત રહે છે કે—“કોઈ પણ આસન, કોઈ પણ સ્થાન કે કોઈ પણ મુદ્રાએ, કોઈ પણ રાત્રે અને કોઈ પણ સ્થાને કોઈ પણ (જેડી, જીની કે ચૂલી) અવસ્થાએ મુનિએ કેવળજ્ઞાન ને મોક્ષ પામી શકે છે. તે સંબંધી કોઈ પણ એક ચોક્કસ નિયમ નથી.

* ન ન જાનાવામાહિહટ્થોમાભ્યાસકાનિરોપે પરમેશ્વરજ્ઞે ચ નિધિત પાતોડપિ ‘જગમં ન નિરંમદ’ (જા. નિ. મા ૧૫.૧૦) દેવતાગમેન મમમાત્માનિરંમદં ચતુરં તસ્ય નિષિદ્ધતાત્ ।

પતંજલિ યોગસૂત્ર પટ-૨ પૃ—૫૪ શ્લોક.

‘જે પદ્મ-પાત્રમાં દિવા નિર્દમ્બ અપાવે, અને નિર્દમ્બ-અપાવર પાત્રમાં પદ્મોત્પત્તિ થઈ પામે છે.’

દિવાને કેવળ દાવાની નેત્રી હતીને જેઓ જ્ઞાનને જ “અધ્યાત્મ” માને છે તેઓનાં જ્ઞાન નિર્દમ્બ જ્ઞાનને ગેરમાર્ગ નથી. કારણ કે જ્ઞાનના અભ્યાસમાં મન અલ્પા વિના કેવળ દાવાથી નિર્મળ દિવા થઈ શકતી નથી. સશરીરી અભ્યાસમાં જેમ માનસિક દિવા કેવળ આત્માથી થઈ શકતી નથી, તેમ દાવાની કે વાણીની દિવા કેવળ દાવા કે કેવળ વાણીથી થઈ શકતી નથી. વાણીનો વ્યાપાર દાવાની અપેક્ષા રાખે છે, અને મનનો વ્યાપાર પણ દાવાની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી જ રૂપે મનને વ્યાપાર જેમ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વાણી અને દાવાનો વ્યાપાર પણ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. આત્મપ્રદેશનું કંપન થયા વિના મન, વચન કે દાવા, વાણીમાંથી એકે ય મેગ પોતાની પ્રગતિ કરી શકતા નથી. તેથી, વાણે ય મેગોવડે થતી શુભ કે અશુભ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, પણ આત્માને છોડીને કેવળ પુહ્લસ કરતું નથી, એમ માનનારા જ નિર્દમ્બ રહી શકે છે. જૈનમતમાં “અધ્યાત્મ”ના નામે થોડો પણ દમ્બ નબી ન શકતો હોય તો તેનું કારણ આ જ છે. છતાં જેઓ વેદાન્ત કે સાંખ્યમતની જેમ આત્મા કે જીવને સશરીરી અવસ્થામાં પણ સર્વથા નિત્ય કે પુષ્કરપત્રવત્ નિર્દોષ માને છે, તેઓના જીવનમાં વહેલા કે મોડા દમ્બનો પ્રવેશ થયા સિવાય રહેતો નથી. શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સમન્વયમાં છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં પાણી અને તેના રસની માફક કે દૂધ અને તેની મીઠાશની માફક જ્ઞાન અને ક્રિયા એકત્રેય ગણી ગયેલી છે, તેથી તે નિર્દોષ અધ્યાત્મ છે.

* અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપ-મધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निरदम्भाचारशालिनाम् ॥ ૧ ॥

અધ્યાત્મસાર અધિ૦ ૨ શ્લોક-૨૯

બગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિયુ દરમાવે છે, કે—

“આ જિનોક્ત છે, આમપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની બકિત અને અદુભાનપૂર્વક દ્રવ્યથી (અર્થાત્ કોબલાત્રયથી) પણ ત્રણ કરાતું પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ શુદ્ધિપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ અને છે.”

કારણ કે—આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે. એવા પ્રકારના અદુભાનના આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુભૂત અવિધિ, અપરિણામ, કોબ-લાત્રય, મહોત્સાહ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

“પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે. આભાગમમાં કહેલી છે તથા તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે,” એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાપૂર્વક જોએ તે ક્રિયા કરે છે તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તોપણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાજ્ઞારધિનરૂપી આ મહાન લાભ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતો નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની બીજી એક દૃષ્ટિ છે, તે એ કે “પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દોષની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના દોષ કેટલા ટળ્યા? અને ગુણ કેટલા વધ્યા?” પરંતુ ક્રિયાના આ લાભ જોવાની દૃષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને દોષ એ માનસિક વસ્તુ છે. બીજાના માનસિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય હ્રસ્વરથમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિલોપ થાય છે. વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થોનો જ વિલોપ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ દરમાખ્યું છે, કે—

* જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા, પ્રહણે દ્રવ્યતોડપ્યદઃ ।

વાધ્યમાનં ભવેદ્ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥

હારિભદ્ર અષ્ટક ૮ શ્લોક—૮.

નિમગ્ન એવા પર્ણિમામની શ્રદ્ધિ અને પાપની અજ્ઞતાના કે પર્ણિમામની શ્રદ્ધિ કે પાપની અજ્ઞતા કે બીજા પાપ કે બીજા પર્ણિમામ કે કર્મકામ કે મોક્ષ માર્ગના અસાધ્યતાના ઉપાય છે અને નહીં પાપની યોગ છે. ” પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ પર્ણિમામની શ્રદ્ધિ અને મોક્ષ માર્ગ માર્ગના અજ્ઞતાના ઉપાય છે. તથા ને પણ એક પ્રકારનો યોગ છે એ મોક્ષનો હેતુ છે.

શંકા ૧૨ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના ને લાભ અપાવવામાં આવે છે તે સત્ય જ હોય તો ત ક્રિયા કરનાર વર્ગમાં દેખાતા કેમ નથી ?

સમાધાન : એનો આધાર દેખનાર (તપાસનારની) ની દષ્ટિ ઉપર છે. દેખનાર (તપાસનાર) ને દષ્ટિથી જુઓ ને દષ્ટિ મુજબ તેને ગુણ કે દોષ મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તપાસનારે કે દષ્ટિથી તેને જોઈ જોઈએ એનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ આવ્યા, કે—“ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનેશ્વર ભગવંતોએ મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે નિયુક્ત કરેલી છે, અને એ ક્રિયા કરવા માટેનાં સૂત્રા બુદ્ધ મણુધર ભગવંતોએ તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ રચેલાં છે તથા તેની વિધિયુક્ત આરાધના પણ તે જ દિવસથી ચતુર્વિધ સંધ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ નિરપવાદપણે કરે છે. ” શાસ્ત્રદષ્ટિએ મોટામાં મોટો લાભ તો સૌથી પ્રથમ આ પ્રભુ-આજ્ઞાના પાલનનો છે. ‘મણ્દ જિણાગં આગં’ । જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને માનો. ’ ‘ધમ્મો આણાણ પહિવહ્નો ।’ ‘ધર્મ આજ્ઞાથી બંધાયેલો છે’ ‘આણાણ ધમ્મો’ । ‘આજ્ઞાથી જ ધર્મ છે.’ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં શ્રી જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને પાલન કરવાનો અધ્યવસાય એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે, એ જ મોટામાં મોટી ભાવશુદ્ધિ છે. આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાયપૂર્વક જોઈ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો શું પણ જિનમતનું એક નાનામાં નાનું ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે, તેઓને થતા લાભની કેઈ સીમા નથી.

ભગવાન શ્રીહરિભક્ષુરિચ દરમાવે છે, કે—

“ આ જિનોક્ત છે, આમપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની ભક્તિ અને શુદ્ધમાનપૂર્વક દ્રવ્યથી (અર્થાત્ લોભલાઝચથી) પણ ગ્રહણ કરાવું પ્રત્યાખ્યાન ભાવપ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ શુદ્ધિપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ અને છે. * ”

કારણ કે—આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે, એવા પ્રકારના શુદ્ધમાનના આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુભૂત અવિધિ, અપરિણામ, લોભ-લાઝચ, મંદોત્સાહ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

“ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે, આભાગમમાં કહેલી છે તથા તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે, ” એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાપૂર્વક જોયો તે ક્રિયા કરે છે તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તોપણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાન્તારાધનરૂપી આ મહાન લાભ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતો નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની ખીછ જોડ દષ્ટિ છે, તે એ કે “ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા દોષની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના દોષ કેટલા ટળ્યા ? અને ગુણ કેટલા વધ્યા ? ” પરંતુ ક્રિયાના આ લાભ જોવાની દષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને દોષ એ માનસિક વસ્તુ છે. ખીજના માનસિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય હઝરથમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિશેષ થાય છે. વ્યવહારના વિશેષથી તીથોનો જ વિશેષ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ દરમાવ્યું છે, કે—

* જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા, ગ્રહણે દ્રવ્યતોડવ્યદઃ ।

વાધ્યમાનં ભવેદ્ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥

હારિમદ્ અષ્ટક ૮ શ્લોક—૮.

ત્યાં સત્યનો જ નાશ થાય છે. આવી સત્ય એટલે તીર્થના આરાધનથી રો આત્મિક ફાયદો અર્થાત્ મોક્ષ સમજવાનું છે. તે માટે પોતાના માવેનું નિરીક્ષણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ક્રિયા કરવા છતાં પોતાના માવે સુધરતા ન હોય, તો તે ક્રિયાને દ્રવ્યક્રિયા, સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ જેવી તુરંદક્રિયા માનવી જોઈએ. તે ક્રિયા કાં તો વિપક્રિયા હોવી જોઈએ, ગરલક્રિયા હોવી જોઈએ કે સમ્મૂર્ધિમ ક્રિયા હોવી જોઈએ.

આલોકના પૌદ્ગલિક દલની આકાંક્ષાથી થતી ક્રિયા વિપક્રિયા છે. પરલોકના પૌદ્ગલિક દલની આકાંક્ષાથી થતી તે જ ક્રિયા ગરલક્રિયા છે, અને આલોક કે પરલોકના દલની આકાંક્ષા ન હોય તો પણ શન્યચિત્તે, અમનરૂપણે કે અનાભોગથી થતી ક્રિયા એ સમ્મૂર્ધિમ ક્રિયા છે. ક્રિયાના તે દોષો દૂર કરી, ઉપયોગયુક્ત બની, નિરાકાંસભાવે, કેવળ સુદ્ધિ અને કર્મક્ષયના ધરદે ક્રિયા કરવી જોઈએ અથવા “શ્રી હનેશ્વર બગવંતની બોલારહેદ, ત્રિભુવનગન માન્ય. પરમ પ્રમુદ્ધ આજ્ઞાના પાલનની ખાતર ક્રિયા કરવી જોઈએ.” તેથી ભાવ સુધરે છે, ગુણ વિકસે છે અને દોષ ટળે છે; એટલા માટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ આદિ સુરિપુંગવોએ સર્વધર્મન્યાપારને મોક્ષનું કારણ કહેવા છતાં તેની સાથે ‘પરિશુદ્ધ’ એવું વિશેષણ લગાડેલું છે.

‘પરિશુદ્ધ એવો ધર્મન્યાપાર’ મોક્ષનું કારણ છે. ત્યાં ‘પરિશુદ્ધ’ એટલે આરાગની વિશુદ્ધિવાળા, ક્રિયાના પાંગ પ્રકારના આરાગ ‘ચોટશકટ’ આદિ મન્દોર્ભા બનાવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ ‘પ્રતિધાન’ છે. પ્રતિધાન એટલે કર્તવ્યમાનો ઉપયોગ, આ મારે કર્તવ્ય છે એવી શુદ્ધિ. એ શુદ્ધિ કારણ ઉપરના જલમાનવી દિપક આય છે, કારણ કે સાત્ત્વના આધિક્યના અવિદનદેવ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે “આ ક્રિયા જનાયનાર કારણ છે, અને એ સાત્ત્વના આદિ પ્રકાશક-આવ પુરસ્કૃતો શ્રીઅવિદન છે.” એ અનિર્ન પ્રતિધાન ન્દેવાળી કર્તવ્યમાનના સ્વરૂપ

આગરયદ અને તેના ઉપર નિર્મિત આદિના અનારા મર્મિયો ઉપર
અંતરનાં જાણીતા જાણના આગ અને તે મળા અન્થોને વાગવાની તથા
બાજવાની ત્રિજાણા ઉત્પન્ન થાય. તથા પ્રતિક્રિયાથી આત્મનિશોધક
અમુલ્ય ક્રિયાને નિત્ય આગરવાની સૌ ક્રિયાને અંદર જુદી જાગે, તે
લેખક, ગોચરક તથા અન્ય સર્વ સદાયક્રોનો પ્રવાસ સકળ થયો લેખાશે.

વિ. સં. ૨૦૦૭, વૈશાખ }
શુદ્ધિ ૫, શુક્રવાર.

પં. ભદ્રંકરવિજયગણી,
પં. દુરન્ધરવિજયગણી.

ચુત્પત્ત્યર્થ અને રૂઢ્યર્થ બન્નેને સમજાવવાને પ્રસંગે ઉપાધ્યાય શ્રીમહા
યશોવિજયજી મહારાજ દરમાવે છે. કે—

‘આત્માને ઉદ્દેશીને જે પંચાચારનું પાલન થાય તે અધ્યાત્મ છે.’
બીજી વ્યાખ્યામાં ‘બાહ્ય વ્યવહારથી ઉપવૃત્તિ મૈત્ર્યાદિયુક્ત ચિત્ત તે
અધ્યાત્મ છે.’*

આ બંને ય વ્યાખ્યામાં જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયને અધ્યાત્મ માનેલું
છે. એકલી ક્રિયા જેમ અધ્યાત્મ નથી તેમ એકલું જ્ઞાન પણ અધ્યાત્મ
નથી. એ બંને વાત સ્પષ્ટ કરી પોતે કહે છે, કે—

‘મોહનો અધિકાર જે આત્માઓ ઉપરથી ચાલ્યો ગયો છે, એવા
આત્માઓની આત્માને ઉદ્દેશીને શુદ્ધ ક્રિયા, તેને જિનેશ્વરો અધ્યાત્મ
કહે છે.+’

“આગળ ચાલતાં તેઓ દરમાવે છે કે—“જેમ પાંચે ય પ્રકારના
ચારિત્રોમાં ‘સામાયિક ચારિત્ર’ રહેલું છે, તેમ સર્વ પ્રકારના મોહસાધક
વ્યાપારોમાં ‘અધ્યાત્મ’ અનુગત છે.”

છેલ્લે છેલ્લે તેઓ સ્પષ્ટ કરે છે, કે—

* આત્માનમધિકૃત્ય સ્યાદ્, યઃ પચાચારચારિમા ।

શબ્દયોગાર્થનિપુણસ્તદધ્યાત્મં પ્રચક્ષતે ॥

રૂઢ્યર્થનિપુણાસ્ત્વાહુચિત્તં મૈત્ર્યાદિવાસિતમ્ ।

અધ્યાત્મં નિર્મલં વાહ્ય-વ્યવહારોપવૃત્તિતમ્ ॥

અધ્યાત્મોપનિષત્ પ્રકરણમ્—શ્લોક-૨-૩

+ ગતમોહાધિકારાણા-માત્માનમધિકૃત્ય યા ।

પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા, તદધ્યાત્મં જગર્જિનાઃ ॥

અધ્યાત્મત્તાર અધિકાર ૨. શ્લોક-૨.

‘એ કારણે ~ જ્ઞાન-ક્રિયા ઉભયરૂપ અધ્યાત્મ છે, અને તે નિર્દોષ આસારવાળા પૂરેપૂરો જ નહિ, પામે છે.’

ક્રિયાને કેવળ કાયાની એટલા કર્તાને જેઓ જ્ઞાનને જ ‘અધ્યાત્મ’ માને છે તેઓનું જીવન નિર્દોષ બનવું સંભવિત નથી, કારણ કે— છદ્મરૂપ અવસ્થામાં મન બાળ્યા વિના કેવળ કાયાથી તત્ત્વપણું ક્રિયા થઈ શકતી નથી. સશરીરી અવસ્થામાં જેમ માનસિક ક્રિયા કેવળ આત્માથી થઈ શકતી નથી, તેમ કાયાની કે વાગ્મીની ક્રિયા કેવળ કાયા કે કેવળ વાગ્મીથી થઈ શકતી નથી. વાગ્મીનો વ્યાપાર કાયાની અપેક્ષા રાખે છે, અને મનનો વ્યાપાર પણ કાયાની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી જ રીતે મનને વ્યાપાર જેમ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે, તેમ વાગ્મી અને કાયાનો વ્યાપાર પણ આત્માની અપેક્ષા રાખે છે. આત્મપ્રદેશોનું દંધન થયા વિના મન, વચન કે કાયા, ત્રણમાંથી એકે ય યોગ પોતાની પ્રવૃત્તિ કરી શકતો નથી. તેથી, ત્રણે ય યોગોવડે થતી શુભ કે અશુભ ક્રિયા આત્મા જ કરે છે, પણ આત્માને છોડીને કેવળ પુદ્ગલ કરતું નથી, એમ માનનારા જ નિર્દોષ રહી શકે છે. જૈનમતમાં “અધ્યાત્મ”ના નામે થોડો પણ દમ્બ નબી ન શકતો હોય તો તેનું કારણ આ જ છે. છતાં જેઓ વેદાન્ત કે સાંખ્યમતની જેમ આત્મા કે જીવને સશરીરી અવસ્થામાં પણ સર્વથા નિત્ય કે પુષ્કરપત્રવત્ નિર્દોષ માને છે, તેઓના જીવનમાં વહેલા કે મોડા દમ્બનો પ્રવેશ થયા સિવાય રહેતો નથી. શુદ્ધ અધ્યાત્મ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયના સમન્વયમાં છે. પ્રતિક્રમણુની ક્રિયામાં પાણી અને તેના રસની માફક કે દૂધ અને તેની મીઠાશની માફક જ્ઞાન અને ક્રિયા આત્મપ્રેત ગણી ગયેલી છે, તેથી તે નિર્દોષ અધ્યાત્મ છે.

* અતો જ્ઞાનક્રિયારૂપ-મધ્યાત્મં વ્યવત્તિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निरदम्भाचारशालिनाम् ॥ ૧ ॥

અધ્યાત્મસાર અધિ૦ ૨. શ્લોક-૨૯

શંકા ૧૦ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં યોગ ક્યાં છે ?

સમાધાન : સાચો યોગ મોક્ષસાધક જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉભયસ્વરૂપ છે. બગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી યોગવિશિક્ષા નામના ગ્રન્થ-
લમાં દર્શાવે છે, કે—

‘સુક્ષ્મેણ જોયળાઓ, જોગો સર્વો વિ ધમ્મવાવારો ।’

અથવા—ઉપાધ્યાય બગવંત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ દર્શાવે છે તેમ—

‘મોક્ષેણ યોજનાયોગઃ સર્વોડ્વ્યાચાર ઇવ્યતે ।’

અર્થાત્ પરમ સુખસ્વરૂપ મોક્ષની સાથે જોડનાર—સંબંધ દર્શાવી
પાનાર—સર્વ પ્રકારનો ધર્મવ્યાપાર—સર્વ પ્રકારનું ધર્મઆચરણ, એ
યોગ છે. બીજા શબ્દોમાં ‘મોક્ષદારણીબૂત આત્મવ્યાપાર’ એ જ
યોગ છે. અથવા ‘ધર્મવ્યાપારત્વમેવ યોગત્વમ્’ । ધર્મવ્યાપાર-
નું એ જ યોગનું ખરેખરું લક્ષણ છે. એ લક્ષણ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં
મોક્ષે લાગુ પડે છે, તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ સાચી યોગસાધના
તે સિવાય કેવળ આસન, કેવળ પ્રાણાયામ કે કેવળ ‘ધ્યાન’ ધારણા
સમાધિની ક્રિયા એ મોક્ષસાધક યોગસ્વરૂપ અને એવા નિયમ નથી.
જ્ઞાના ધ્યેયથી ચલી અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિને ઠેકાણાઓએ માન્ય
મેલી છે, તેપણ તેમાં જે દોષો અને ખામીઓ રહેલાં છે, તે પણ
જે જ યનાર્યાં છે. નૈનસિદ્ધાંત કહે છે કે—“કોઈ પણ આસન,
કોઈ પણ રયાન કે કોઈ પણ મુદ્રાએ, કોઈ પણ દાએ અને કોઈ પણ ક્ષેત્ર
કોઈ પણ (મેદી, ઊભા કે ચૂલી) આચરણાએ મુનિઓ કેવળજ્ઞાન
ને મોક્ષ પામી શકે છે. તે સંબંધી કોઈ પણ એક મોહક નિયમ નથી.

* ન ચ ગનાયામાદિહરતોગાધ્યાનધિનનિરોધે પરમેશ્વરજલે ચ નિશ્ચિત
મયોદયિ ‘જગત્ત્વ ન નિર્જનમ્’ (આ. નિ. ગા ૧૫૧૦) કમ્પાનનેન
મમાપાનવિદ્યતેન શબ્દે તત્ત્વ નિશ્ચિત્ત્વાદ્ ।

પાતંજલ સોમદર્શન પાર-૨ મૂ-૫૫, ઓળ.

નિયમ એકમાત્ર પરિણામની શ્રદ્ધિનો અને મોક્ષની ગરજનાનો છે. પરિણામની શ્રદ્ધિ કે મોક્ષની ગરજના ને રીત શામ ને રીતિ વર્તવું એ કર્મદાય કે મોક્ષપામનો અપાપારણ ક્રિયા છે અને તે જ વાસ્તવિક મોક્ષ છે. ” પ્રતિક્રમણની ક્રિયા એ પરિણામની શ્રદ્ધિ અને મોક્ષની ગરજનાનો અનન્ય ક્રિયા છે. તેથી તે પણ એક પ્રકારનો મોક્ષ છે અને મોક્ષનો હેતુ છે.

શાંકા ૨૨ : પ્રતિક્રમણની ક્રિયાના જે લાભ અનાવવામાં આવે છે તે સત્ય જ હોય તો તે ક્રિયા કરનાર વર્ગમાં દેખાતા કેમ નથી ?

સમાધાન : એનો આધાર દેખનાર (તપાસનારની)ની દષ્ટિ ઉપર છે. દેખનાર (તપાસનાર) જે દષ્ટિથી જુએ તે દષ્ટિ મુજબ તેને ગુણ કે દોષ મળી આવે છે. પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તપાસનારે કર્મ દષ્ટિથી તેને જોવી જોઈએ એનો નિર્ણય પ્રથમ કરવો જોઈએ. આપણે જોઈ આવ્યા, કે—“ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જિનેશ્વર ભગવંતોએ મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે અવશ્ય કર્તવ્ય તરીકે નિયુક્ત કરેલી છે, અને એ ક્રિયા કરવા માટેનાં મુદ્રા શુદ્ધ ગણધર ભગવંતોએ તીર્થની સ્થાપનાના પ્રથમ દિવસે જ રચેલાં છે તથા તેની વિધિયુક્ત આરાધના પણ તે જ દિવસથી ચતુર્વિધ સંધ પોતપોતાના અધિકાર મુજબ નિરપવાદપણે કરે છે. ” શાસ્ત્રદષ્ટિએ મોટામાં મોટો લાભ તો સૌથી પ્રથમ આ પ્રભુ-આજ્ઞાના પાલનનો છે. ‘મળ્હ જિણાગં આગં’ । જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને માનો. ’ ‘ધમ્મો આણાણ પહિવહ્નો ।’ ‘ધર્મ આજ્ઞાથી બંધાયેલો છે’ ‘આણાણ ધમ્મો’ । ‘આજ્ઞાથી જ ધર્મ છે.’ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં શ્રી જિનેશ્વરોની આજ્ઞાને પાલન કરવાનો અધ્યવસાય એ જ મોટામાં મોટો લાભ છે, એ જ મોટામાં મોટી ભાવશુદ્ધિ છે. આજ્ઞાપાલનના અધ્યવસાયપૂર્વક જેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા તો શું પણ જિનમતનું એક નાનામાં નાનું ધર્માનુષ્ઠાન આચરે છે, તેઓને થતા લાભની કોઈ સીમા નથી.

નમવાન શ્રીદરિબદ્ધચિહ્ન દરમાવે છે. કે—

“આ જિનોક્ત છે, આમપ્રણીત છે, એવા પ્રકારની ભક્તિ અને યદુમાનપૂર્વકે દ્રવ્યથી (અર્થાત્ લોભલાલસથી) પણ અદ્યક્ષ કરાવું પ્રત્યાખ્યાન બાવપ્રત્યાખ્યાન (અર્થાત્ શુદ્ધિપ્રત્યાખ્યાન)નું કારણ અને છે. *”

કારણ કે—આ જિનેશ્વરોએ કહેલ છે. એવા પ્રકારના યદુમાનના આશય દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાનના હેતુમૂલ અવિધિ, અપરિણામ, લોભ-લાલસ, મદેહસાદ આદિ દોષોને દૂર કરી દે છે.

“પ્રતિક્ષમણની ક્રિયા જિનપ્રણીત છે, આમાગમમાં કહેલી છે તથા તે કર્મના ક્ષયનો હેતુ છે,” એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાપૂર્વકે જેઓ તે ક્રિયા કરે છે તેઓની ક્રિયામાં અવિધિ આદિ દોષો રહેલા હોય, તોપણ તે કાલક્રમે નાશ પામે છે. જિનાત્મારાધનરૂપી આ મદાન લાભ પ્રતિક્ષમણની ક્રિયા કરનારાઓને મળે છે. માત્ર તે જોવાની દૃષ્ટિ નહિ હોવાના કારણે જ તે દેખાતા નથી.

હવે તે ક્રિયાનો લાભ જોવાની બીજી એક દૃષ્ટિ છે, તે એ કે “પ્રતિક્ષમણની ક્રિયા હોયની શુદ્ધિ અને ગુણની વૃદ્ધિ માટે છે, તો તે કરનારના હોય કેટલા ટુળ્યા ? અને ગુણ કેટલા વધ્યા ?” પરંતુ ક્રિયાના આ લાભ જોવાની દૃષ્ટિ ઘણી જોખમી છે, કારણ કે ગુણ અને હોય એ માનસિક વસ્તુ છે. બીજાના માનસિક ભાવોને જોવાનું સામર્થ્ય હઠ્ઠસ્યમાં છે નહિ. તેમ કરવા જતાં વ્યવહારનો વિલોપ થાય છે. વ્યવહારના વિલોપથી તીર્થોનો જ વિલોપ થાય છે. શાસ્ત્રકાર મહર્ષિઓએ દરમાવ્યું છે, કે—

* જિનોક્તમિતિ સદ્ભક્ત્યા, ગ્રહણે દ્રવ્યતોડવ્યદઃ ।

વાધ્યમાનં ભવેદ્ભાવ-પ્રત્યાખ્યાનસ્ય કારણમ્ ॥

હારિમદ્ મધ્યક ૮ શ્લોક—૮.

“તેને મિત્રમનો એવીજર કરના માનના દો તો અપાર અને નિઃશ ભેમાંથી એકેને એકથી નહિ, કારણ કે અપારના નિંતાપથી તીર્થનો નિરંકર શાપ છે અને નિરાપના નિંતાપથી અપારનો નિરંકર શાપ છે.”

અપાર ક્રિયાપ્રધાન છે. નિઃશ ભાવપ્રધાન છે. સાધુની ક્રિયામાં રહેલા સાધુ, સાધુ તરીકે માનવોએ છે; પણ ભાવથી તે સાધુ તરીકેના ભાવમાં હોય કે ન હોય, કારણ કે ભાવ તો કાળિક અને અતીન્દ્રિય છે. ક્ષણવારમાં પડતા છે. ભાવના પડત્યા માનથી સાધુનું સાધુપણું સર્વથા મરી જતું નથી, કારણ કે તે ક્રિયામાં સુસ્થિત છે. જેમ કે પ્રસન્નચંદ્ર રાગર્ષિ ભાવથી સાતમી નારદના દળિયાં એક કરતા હતા, પણ ક્રિયાથી સાધુલિંગમાં અને સાધુના આચારમાં હતા, તો તે શ્રેણિક આદિને વંદનીય હતા. ભાવ પડતાની સાથે ક્ષણવારમાં સર્વર્થસિદ્ધ વિમાનને અને ક્ષણવારમાં કેવળજ્ઞાને યોગ્ય ગળ્યા. તેથી માનસિક ગુણ દોષ ઉપરથી જ ક્રિયાના લાભ-અલાભનું માપ કાઢવું કે તેને જ એક માપક્યંત્ર ગતાવધું તે દોષદષ્ટિ છે, દોષદષ્ટિ છે અથવા અજ્ઞાનદષ્ટિ છે. તે દષ્ટિનો ત્યાગ કરીને પ્રતિક્ષમણી ક્રિયા જોવામાં આવે તો તે કરનાર પ્રભુ-આજ્ઞાના આરાધક બનતાં દેખાશે, અને પ્રભુ-આજ્ઞાની આરાધના પરિણામે મુક્તિમાર્ગના સાધક તરીકે લાગશે.

હવે ત્રીજી દષ્ટિ ‘ક્રિયાવડે પોતાના આત્માને લાભ થયો કે જરલાભ થયો?’ તેને જોવું તે છે. એ દષ્ટિ શાસ્ત્રચિદિત છે. બીજાના માનસિક ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર છે, પણ પોતાના ભાવોનો નિર્ણય કરવો દુષ્કર નથી. તે પણ જોવામાં ન આવે તો તીર્થ દકાવવા

* જઈ જિગ્મયં પવજહ, તા મા વવહારનિચ્છણ મુચહ ।
દ્વક્ષેણ વિળા તિત્થં. છિજ્જહ અન્નેણ ઉ તચં ॥

—મગવતી ટીકા

[illegible][illegible]

‘ પરિશુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર’ એવાનું કારણ છે. ત્યાં ‘ પરિશુદ્ધ ’ એટલે આશ્રયની વિશુદ્ધિવાળો, શિયાના પાંચ પ્રકારના આશ્રય ‘ગોરશાહ’ આદિ ગ્રન્થોમાં જનાર્યા છે. તેમાં પ્રથમ ‘ પ્રણિધાન ’ છે. પ્રણિધાન એટલે કર્તવ્યનાનો ઉપયોગ, આ માનું કર્તવ્ય છે એવી જુદી, એ જુદી આશ્ર ઉપરના અનુમાનથી કલ્પન થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રના આદિકર્તા અનિર્દેશ છે. તેથી પ્રત્યેક ક્રિયા કરતી વખતે “ આ ક્રિયા જનાવનાર આશ્ર છે, અને એ શાસ્ત્રના આદિ પ્રકાશક-આદ્ય પુરુષકર્તા શ્રીઅનિર્દેશ પરમાત્મા છે, ” એ ન્દતિનું પ્રણિધાન રહેવાથી કર્તવ્યનાવના સતેજ

એ છે. 'પાત્ર' પાત્ર અર્થે 'પન્માત્મા'નાં પાત્ર પણ આવે છે. તે માટે કહે છે, કે -

‘શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી વીતરાગ આગળ કરાય છે અને વીતરાગને આગળ કરવાથી સર્વસિદ્ધિઓ નિયમ પ્રાપ્ત થાય છે.’

જનકજનના મને આ જ સાચું કૃતિઅભિધાન છે. કેવળ કૃષિનું નામ લેવાથી કે બનન કરવાથી જ કર્યાણ થઈ જશે, અથવા કેવળ વિવિધ પ્રકારનાં અનુદાન કરવામાંથી જ કર્યાણ થઈ જશે, એમ જનકશાસન એકાંતથી કહેતું નથી. જનકશાસન તે એમ કહે છે, કે—‘‘શાસ્ત્રને આગળ કરીને પાત્રો. શાસ્ત્રને આગળ કરવાથી શાસ્ત્રના પુરસ્કૃતો તરીકે એક પાત્ર વીતરાગનું અદ્યમાન અને ધ્યાન થાય છે. બીજા પાત્ર પોતાની ભૂમિદાને યોગ્ય શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ કર્ત્વ્ય-કર્મમાં રત રહેવા માટે જરૂરી શ્રદ્ધાનું પણ પ્રાપ્ત થાય છે.’’ વીતરાગનું નામરમણ, બનન-કીર્તન કે અર્ચનપૂજન પણ શ્રી નિરમતમાં વીતરાગની આજ્ઞા પાત્ર તરીકે કરવાનું કરમાન્યું છે, કારણ કે તે આજ્ઞાપાત્રનનો પરિણામ જ થવને સિદ્ધિનું સાચું કારણ બને છે.

ક્રિયાનો બીજો આશય ‘પ્રવૃત્તિ’ છે. અહીં પ્રવૃત્તિ એટલે પ્રયત્નનો અતિશય. પોતપોતાને ઉચિત એવા ધર્મસ્થાનને વિષે (ઉપાયવિષયક નૈપુણ્યયુક્ત અને ક્રિયાની શીઘ્ર સમાપ્તિની હચ્છાદપ ઔત્સુક્યદોષથી રહિત) પ્રયત્નનો અતિશય તે પ્રવૃત્તિ છે.

ત્રીજો આશય ‘વિઘ્નજ્ય’ છે. ધર્મમાં આવતાં વિઘ્નો—અંતરાયોને દૂર કરવાનો પરિણામ, તે વિઘ્નજ્ય કહેવાય છે. ધર્મના અંતરાય ત્રણ પ્રકારના છે: જઘ્ન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. એને કંટકકલ્પ, જવરકલ્પ,

* ‘શાસ્ત્રે પુરસ્કૃતે તસ્માદ્ વીતરાગ: પુરસ્કૃત: ।

પુરસ્કૃતે પુનસ્તસ્મિન્નિયમાન્ સર્વસિદ્ધય: ॥ ૧ ॥

—ભગવતી ટીકા

અને દ્વિગોદૃશ્ય કલાં છે. શીતોષ્ણાદિ પરીપટો એ કંટકદૃશ્ય વિદ્ય છે અને તેને તિતિક્ષાભાવના વડે દૂર કરી શકાય છે. તિતિક્ષા એટલે શીતોષ્ણાદિ દ્વન્દ્વો સમભાવે સદન કરવાની વૃત્તિ. શારીરિક રોગો એ જવરદૃશ્ય છે. તેને હિતાહાર-મિતાહાર વડે દૂર કરી શકાય છે, અથવા “આ રોગો મારા શરીરની સ્થિતિને બાધક છે પણ આત્માના સ્વરૂપને નહિ,” એ જ્ઞાતિનો વિચાર કરવાથી છૂટી શકાય છે. મિથ્યાત્વાદિ-જનિત મનોવિષમ એ દ્વિગોદૃશ્ય નામનું તૃતીય વિદ્ય છે. તેને મિથ્યાત્વાદિની પ્રતિપક્ષ ભાવનાઓ વડે અને ગુરુઆજ્ઞાના પારતંત્ર્યવડે છૂટી શકાય છે. એ રીતે ત્રણેય પ્રકારના વિદ્યો દૂર કરવાથી ધર્મસ્થાનનું નિરંતરાય નિર્વિદ્ય આરાધન થઈ શકે છે.

‘સિદ્ધિ’ એ ચોથો અને ‘વિનિયોગ’ એ પાંચમો આશય છે. પ્રથમ ત્રણ આશયના સામટા મેવનથી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે અને ‘સિદ્ધિ’ થયા પછી યથાયોગ્ય ઉપાય વડે બીજાને તેની પ્રાપ્તિ દરાવી શકાય છે. એ વિનિયોગ નામનો પાંચમો આશય છે. આ પાંચે ય પ્રકારના આશયથી શુદ્ધ એવો ધર્મવ્યાપાર મોક્ષનું કારણ બની શકે છે, પણ કેવળ ધર્મવ્યાપાર નહિ, કારણ કે વાસ્તવિક ધર્મ એ ‘પુષ્ટિ અને શુદ્ધિવાળું ચિત્ત’ છે.

પુણ્યોપચય એ ચિત્તની પુષ્ટિ છે અને ધાતીકર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારી આંશિક નિર્ગળતા એ ચિત્તની શુદ્ધિ છે. પ્રણિધાનાદિ આશયોથી ચિત્તના એ બંને ય ધર્મો અનુક્રમે વધતા જાય છે અને તેની પુષ્ટિ અને શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ મોક્ષમાં પરિણમે છે. આ આશયોથી શૂન્ય અનુદાન અનુબંધવાળું બનતું નથી. તેથી તેને કરવા છતાં શુદ્ધિનો પ્રકર્ષ થવાને બદલે અશુદ્ધિ કાયમ રહે છે.

એ રીતે ક્રિયાની પાછળ આશય બળે છે, ત્યારે તે બંનેય મળીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. આશયશુદ્ધિપૂર્વકની પ્રતિક્રમણની ક્રિયા વિશેષે

કરીને મોક્ષનો હેતુ અને છે. કારણ કે તેમાં સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આત્મગત અને અનાત્મગત એ પાંચે પ્રકારના યોગોની વિશિષ્ટ આરાધના રહેલી છે.

૧ સ્થાન—કોયોતસર્ગાદિ આસનવિશેષ.

૨ વર્ણ—ક્રિયામાં ઉચ્ચારાના મૂલના અક્ષરો.

૩ અર્થ—અક્ષરોમાં રહેલા અર્થવિશેષનો નિર્ણય.

૪ આત્મગત—ગાહ્ય પ્રતિમા, અક્ષર સ્થાપના આદિ વિષયકધ્યાન.

૫ અનાત્મગત—ગાહ્ય રૂપી દ્રવ્યના આત્મગતરહિત કેવળ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આ પાંચેય પ્રકારનો વિશિષ્ટ યોગ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સધાય છે. તેમાં સ્થાન અને વર્ણ, એ એ ક્રિયાયોગ છે. કારણ કે સ્થાન એ શારીરિક અને વર્ણ એ વાચિક ક્રિયારૂપ છે, અને અર્થ, આત્મગત તથા અનાત્મગત એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે, કારણ કે તે માનસિક વ્યાપારરૂપ છે.

એ રીતે, આશય શુદ્ધિપૂર્વક કરાતી આ ક્રિયા તીર્થના રક્ષણ સાથે મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિના હેતુમૂલ થાય છે. “લાયક” થવું આરંભી “તી” બરે નથી. ક્રિયા કરીને તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ અનુભવે એજ તેને સમજવાનો રાજમાર્ગ છે.

શંકા ૧૨ : પ્રતિક્રમણ મૂત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો ગદાર પડ્યાં છે. આ તબું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની જરૂર શી છે ?

સમાધાન : આમ તો પ્રતિક્રમણમૂત્ર ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક ગદાર પાડવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે—મૂત્રા અલ્પ છે, અને તે પુસ્તક વિના પણ મુખપાક કરાવી શકાય એમ છે. ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાના સમયમાં એ રીત જ થતું હતું. તથા તેનો અર્થ—ભાવાર્થ—અર્થપૂર્ણ વગેરે વિસ્તૃત રૂપમાં નિર્ધુક્તિ, ભાવ્ય, ચૂર્ણિ, કીકા વગેરેમાં લખાયેલા મોજાદ

કરીને મોક્ષનો હેતુ બને છે. કારણ કે તેમાં સ્થાન, વર્ણ, અર્થ, આસંગ્ય અને અનાસંગ્ય એ પાંચે પ્રકારના યોગોની વિશિષ્ટ આરાધના રહેલી છે.

૧ સ્થાન—કાચેત્સર્ગાદિ આસનવિશેષ.

૨ વર્ણ—ક્રિયામાં ઉચ્ચારના સૂત્રના અક્ષરો.

૩ અર્થ—અક્ષરોમાં રહેલા અર્થવિશેષનો નિર્ગુણ.

૪ આસંગ્ય—આલ્સ પ્રતિમા, અક્ષર સ્થાપના આદિ વિષયક ધ્યાન.

૫ અનાસંગ્ય—આલ્સ રૂપી દ્રવ્યના આસંગ્યનરહિત કેવળ નિર્વિકલ્પ ચિન્માત્ર સમાધિ.

યોગશાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદિત આ પાંચેય પ્રકારનો વિશિષ્ટ યોગ પ્રતિક્રમણની ક્રિયામાં સધાય છે. તેમાં સ્થાન અને વર્ણ, એ બે ક્રિયાયોગ છે. કારણ કે સ્થાન એ શારીરિક અને વર્ણ એ વાચિક ક્રિયારૂપ છે, અને અર્થ, આસંગ્ય તથા અનાસંગ્ય એ ત્રણ જ્ઞાનયોગ છે, કારણકે તે માનસિક વ્યાપારરૂપ છે.

એ રીતે, આશય શુદ્ધિપૂર્વક કરાતી આ ક્રિયા તીર્થના રક્ષણ સાથે મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિના હેતુભૂત થાય છે. “લાયકંકલુને આરસી”ની જરૂર નથી. ક્રિયા કરીને તેનો લાભ પ્રત્યક્ષ અનુભવવો એજ તેને સમજવાનો રાજમાર્ગ છે.

શંકા ૧૨ : પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઉપર અનેક પુસ્તકો બધાર પડ્યાં છે. આ નવું પુસ્તક પ્રગટ કરવાની જરૂર શી છે ?

સમાધાન : આમ તો પ્રતિક્રમણસૂત્ર ઉપર કોઈ પણ પુસ્તક બધાર પાડવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે—સૂત્રો અલ્પ છે, અને તે પુસ્તક વિના પણ મુખપાઠ કરાવી શકાય એમ છે. ૨૫-૫૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં એ રીતે જ થતું હતું. તથા તેનો અર્થ—ભાવાર્થ—ઐદંબર્યર્થ વગેરે વિસ્તૃત રૂપમાં નિર્ધુક્તિ, ભાષ્ય, સૂર્ણિ, ટીકા વગેરેમાં લખાયેલો મોજૂદ

તેમણે કરવામાં ના પાડે. તમણે આ પ્રથમ ભાગ છે અને તેનાં બાકી
સામગ્રિક અને સેવકાદ્ય ગુણોમાં મૂલ્ય નહીં પાડી શકાય છે.

અર્થાત્ ગંગાને આ ક્રિયા નિભાવે તેમણે તેવાથી નથી બચાવી
અને આવી જાણના ગુણો-સદ્ગુણો સર્વ ભાગમાં અદ્વા સાથે
અન્યથા દત્ત એમ કહેવાને પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ નહીં અન્યથા
કારણ કે તેમાં આવી જાણ અને સર્વો ગંગાને નેત્રી સર્વ અને
પ્રતિક્રમણ-સૂત્રા ગંગાની કેટલાયેલી અજાણના તથા પ્રતિક્રમણની ક્રિયા
પ્રત્યે આવેલી કે આવી જોઈતી જરૂર થશે અને તેને પછી પ્રગટ કરવાના
વિભાગો તથા આજ પૂર્વ પ્રગટ થયેલાં ગંગા તથા ભગવા
મોટા અંતરની ક્રમના વધશે તથા આ સૂત્રા અને તેના અર્થો સ્વાતંત્ર્ય
તથા પ્રકાશનારા અને આજ સૂત્રી તેને સુરક્ષિત રાખીને આગળ પર્યન્ત
સક્રિયરૂપે લઈ આવનારા પરમ ઉપકારી પૂર્વમર્દાંગો ઉપર આંતરિક
જડમાનતો ભાવ પ્રગટ થશે.

આ પ્રવૃત્તિના લેખક અને મોઢક મહાનુભાવો જે આ વિષયના
મનોવૃત્તિવાળા ન હોત તેઓ આ પ્રત્યે સર્ગર્ષિત ભાવને ધારણ કરવાની
છે, તે રીતે કદાચ પ્રસિદ્ધ થવા પામત નહિ. જૈનશાસ્ત્રના કોઈ પણ
વિષય ઉપર કદાચ ઉપાડની હોય તેણે સૌથી પ્રથમ ગીતાર્થપારતંત્ર્ય
પ્રાપ્ત કરવું જ પડશે. અન્યથા લાભ થવાને અદ્વે તેનાથી મોટા
અર્થ ન થવાનો સંભવ છે.

બૃતકાળમાં આમ જન્યું છે. તત્ત્વાર્થભાષ્ય પરથી આવશ્યકને
અંગણાથ તરીકે સ્થવિરકૃત માની 'ગણધરકૃત નથી' એવું સ્થાપિત
કરાયું છે, પણ તે જોઈ છે; કેમ કે ઠાણાંગસૂત્રમાં અંગણાલ-શ્રુતના

